

บทที่ ๕

ความจริงของมนุษย์และพระเจ้า

แนวคิดสำคัญ

มนุษย์เป็นการรวมตัวของสสารและจิต เรียกรวมว่า "จันท์" มี ๕ ประการคือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณหรือจิต การเคลื่อนไหวและเปลี่ยนแปลงของมนุษย์เป็นไปตามธรรมชาติของสสารและมีจิตเป็นผู้กำหนด จิต เป็นสิ่งนามธรรมมีลักษณะเป็นวิถี เรียกว่า วิถีจิต ทำหน้าที่รับรู้อารมณ์ เสวยอารมณ์ กำหนดอารมณ์

พระเจ้า ชาวตะวันตกมักเรียกว่า "เทวดาหรือเทพเจ้า" เป็นสิ่งมีชีวิตที่มองไม่เห็น มิได้เป็นผู้ยิ่งใหญ่ มิได้เป็นผู้กำหนดวิถีโลกและมนุษย์ เป็นเพียงสิ่งมีชีวิตชนิดหนึ่งที่มีสภาวะทางกายภาพที่ละเอียดกว่ามนุษย์ มนุษย์สามารถไปเกิดเป็นเทวดาได้ และเทวดาก็สามารถกลับมากเกิดเป็นมนุษย์ได้

จุดประสงค์การเรียนรู้

จุดประสงค์ปลายทาง

มีความรู้ความเข้าใจในสภาวะพื้นฐานของมนุษย์และพระเจ้า

จุดประสงค์นำทาง

๑. อธิบายถึงองค์ประกอบของมนุษย์ได้
๒. อธิบายลักษณะของจิตมนุษย์ได้
๓. อธิบายถึงความสำคัญและการมีอยู่ของมนุษย์ และเทวดาได้

๑. มนุษย์

มนุษย์ เป็นสิ่งมีชีวิตชนิดหนึ่ง จัดอยู่ในประเภทเดียวกับสัตว์คือมีองค์ประกอบทางร่างกายเป็นสัตว์เช่นเดียวกับสัตว์โลกทั้งหลาย แต่มนุษย์มีสติปัญญาสูงกว่าสัตว์ และสิ่งที่ทำให้มนุษย์มีสติ

ปัญญาสูงกว่าสัตว์ มีศาสนาและศีลธรรมนั่นคือจิตวิญญาณ ในขณะที่เดียวกัน จิตหรือวิญญาณก็เป็นสิ่งที่ทำให้มนุษย์เป็นพระเจ้าหรือเทพเจ้า เป็นสัตว์โลก และเป็นสัตว์นรกก็ได้

๑.๑ กำเนิดมนุษย์

การกำเนิดของเหล่าสัตว์ในพระไตรปิฎกฉบับหลวง เล่ม ๑๑ หน้า ๒๒๒ และเล่ม ๑๒ หน้า ๑๑๗ กล่าวว่า มี ๔ ประเภทคือ

๑. อัมตชะกำเนิด กำเนิดของสัตว์ที่เกิดในไข่
๒. ชลาทุชกำเนิด กำเนิดของสัตว์ที่เกิดในครรภ์
๓. สัตถชะกำเนิด กำเนิดของสัตว์ที่เกิดในเหง้าโคด
๔. โอปปาติกะกำเนิด กำเนิดของสัตว์ที่เกิดมุดขึ้น

อัมตชะกำเนิด

อัมตชะกำเนิด คือ กำเนิดของสัตว์ที่เกิดในไข่ การกำเนิดของสัตว์ในฟองไข่นี้ ต้องมีบิดามารดาเป็นผู้ให้กำเนิด ในขณะที่ปฏิสนธิมันจะอยู่ในฟองไข่มาก่อน เมื่อมารดาคอดฟองไข่ออกมา ตัวสัตว์จึงคอดออกมาจากฟองไข่อีกครั้งหนึ่ง สัตว์ที่เกิดจากไข่ที่เรารู้จักมีหลายจำพวก เช่น นก ไก่ จิ้งจก งู เป็นต้น

สัตว์ที่เกิดในไข่มี ๕ ชนิด คือ

- ๑) สัตว์ศิริจณบางจำพวก
- ๒) เป็ดบางพวก
- ๓) อสุรกายบางพวก
- ๔) ภูมมทวดา
- ๕) มนุษย์บางคน

อย่างไรก็ตามการที่มนุษย์เกิดจากไข่นี้เป็นเรื่องที่เราไม่เคยรู้ เคยเห็น จึงเป็นเรื่องที่นักศึกษาค้นคว้าวิจัยารณญาณในการพิจารณาต่อไป

สถาพุกำเนิด

สถาพุกำเนิด คือกำเนิดของสัตว์ที่เกิดในครรภ์ การกำเนิดของสัตว์ในครรภ์นี้ ต้องอาศัย บิดามารดาเป็นผู้ให้กำเนิด และคลอดเป็นตัวคนจากครรภ์มารดาครั้งเดียว นั่นคือมีการเจริญเติบโต อยู่ภายในครรภ์ก่อน ตามลำดับ คือ

สัปดาห์ที่ ๑ ชีวิตแรกเริ่ม มีลักษณะเป็นน้ำใสๆ เหมือนน้ำมันงาอยู่ในครรภ์มารดา เรียกว่า "กถรูป"

สัปดาห์ที่ ๒ หยาดน้ำเริ่มข้นมีสีเหมือนน้ำล้างเนื้อ เรียกว่า "อัมพุทรูป"

สัปดาห์ที่ ๓ หยาดน้ำเปลี่ยนเป็นชิ้นเนื้อเหลวๆ สีแดง เรียกว่า "เปสิรูป"

สัปดาห์ที่ ๔ เป็นก้อนเนื้อทึบ สีแดงจัด มีลักษณะเหมือนไข่ไก่ เรียกว่า "ฆนรูป"

สัปดาห์ที่ ๕ ก้อนเนื้อปรากฏเป็นปุ่ม ๕ ปุ่ม แต่ละปุ่มเจริญเติบโตเป็นอวัยวะต่างๆ คือ ศรีษะ ๑ ปุ่ม แขน ๒ ปุ่ม ขา ๒ ปุ่ม เรียกว่า "ปิฎุจตาษา"

ต่อจากนั้นอวัยวะต่างๆ ก็เจริญเติบโตจนครบทุกชนิดแล้วจึงคลอดออกจากครรภ์ (มนุษย์ โดยปกติจะใช้เวลาภายในครรภ์ประมาณ ๙-๘ เดือน จึงจะคลอดออกมาสู่โลกภายนอก)

สำหรับการเจริญเติบโตของทารกในครรภ์นั้นเกิดขึ้นได้ก็เพราะได้รับอาหารที่มารดากิน เข้าไป ดังที่บันทึกในพระไตรปิฎกฉบับหลวง เล่ม ๑๕ หน้า ๒๔๘ ว่า "มารดาของทารกนั้นบริโภค อาหารใดๆ เข้าไป จะเป็นข้าวก็ดี เครื่องคั้นก็ดี ทารกเจริญเติบโตได้เพราะอาหารที่มารดาบริโภคเข้าไปนั้น" อาหารที่มารดากินเข้าไปนั้นจะซึมซาบเข้าไปในร่างกายของสัตว์ที่อยู่ในครรภ์ อย่างไรก็ดี ในสัปดาห์แรกที่เป็นน้ำใสๆ (กถรูป) อยู่อาหารยังแค่เข้าไปไม่ได้ จนกระทั่งสัปดาห์ที่ ๒ เป็นต้นไป อาหารจึงแค่ซึมซาบเข้าไปในร่างกายของทารกได้ เหตุสัตว์ที่เกิดในครรภ์นี้โดยปกติจะมีกาย ประสาท มีเพศ มีหัวใจ แต่บางครั้งมีกายประสาท มีหัวใจแต่ไม่มีเพศ

สัตว์ที่เกิดในครรภ์นี้มี ๕ ชนิด คือ

- ๑) มนุษย์
- ๒) สัตว์ดิรัจฉาน
- ๓) ภูมมเทวดาบางพวก
- ๔) เปรตบางพวก
- ๕) อสุรกายบางพวก

สังสัทชะกำเนิด

สังสัทชะกำเนิด คือ กำเนิดของสัตว์ที่เกิดในถ้ำไคถที่เป็นขางเหนียว การเกิดของสัตว์ประเภทนี้ ไม่จำเป็นต้องมีบิดามารดาเป็นผู้ให้กำเนิด สามารถอาศัยเกิดตามต้นไม้ ดอกไม้ ผลไม้เถิด เมื่อเกิดจะเป็นทารกน้อยๆ และเจริญขึ้นตามลำดับเหมือนทารกที่เกิดในครรภ์

สัตว์ที่เกิดในถ้ำไคถมี ๕ ชนิด คือ

- ๑) มนุษย์
- ๒) กุมภเทวดา
- ๓) สัตว์ครึ่งจนา
- ๔) เปรต(เวีนเปรตผู้ร่ำร้อนเพราะค้นหาแมคเภา)
- ๕) อสุรกาย

การเกิดของมนุษย์ในสังสัทชะนี้ เช่น นางฉัญจมาธวิกา เกิดจากคันมะขาม และนางปทุมวดี เกิดจากดอกบัว เมื่อเกิดมาแล้วต้องมีผู้นำไปเลี้ยงให้เจริญเติบโต อย่างไรก็ตามการเกิดของมนุษย์ประเภทนี้มักจะปรากฏอยู่ในนิทานพื้นบ้าน

โอปปาติกะกำเนิด

โอปปาติกะกำเนิด คือ กำเนิดของสัตว์ที่หุดขึ้น เป็นการเกิดขึ้นมาลอยๆ แล้วร่างกาศเจริญเติบโตเป็นหนุ่มสาวทันที

สัตว์ที่เกิดแบบโอปปาติกะมี ๕ ชนิด คือ

- ๑) มนุษย์สมัยคันทีปปี
- ๒) เทวดา ๖ ชั้น เวีนกุมภเทวดา
- ๓) พรหมทั้งหมด
- ๔) เปรตที่ร่ำร้อนด้วยค้นหาแมคเภา
- ๕) อสุรกาย
- ๖) สัตว์นรก

มนุษย์ที่เกิดแบบโอปปาติกะหรือมนุษย์ที่หุดขึ้นเองนี้ เกิดขึ้นเมื่อโลกเกิดขึ้นใหม่ๆ ดังข้อความในพระไตรปิฎกฉบับหลวง เล่ม ๑๑ หน้า ๑๖ ว่า "เมื่อโลกกำลังพินาพอยู่ โดยมากเหล่าสัตว์

ย่อมเกิดในชั้นอภิสรรพรหม สัตว์เหล่านั้นได้สำเร็จทางใจ มีปิตุเป็นอาหาร มีรัศมีข่านออกจาก
 กายตนเอง สัตว์จร ไปได้ในอากาศ อยู่ในวิมานอันงาม สถิตอยู่ในภพนั้นสิ้นกาลยี่สิบาว..."

ต่อมาเมื่อเกิดจวันคืนที่มีกลิ่นหอม อภิสรรพรหมผู้หนึ่งได้ทดลองชิมจวันคืนนั้น แล้วรู้ว่า
 อร่อย ผู้อื่นจึงทำคามาบ้าง ครั้นเหล่านั้นอภิสรรพรหมได้รับประทานจวันคืนเข้าไปทำให้แสงสว่างที่
 มีในตนเองหายไป และผิวพรรณหยาบขึ้น เมื่อรับประทานเข้าไปแล้วจึงต้องมีการระคายออก ทำ
 ให้เกิดทวารทั้ง ๘ คือ คา ๒ ขู ๒ จมูก ๒ ปาก ๑ ทวารหนัก ๑ ทวารเบา ๑ และเกิดเป็นมนุษย์ขึ้น

ต่อมาได้เริ่มมีการดูถูกเหยียดหยามกันเรื่องผิวพรรณและจวันคืนได้หายไป เริ่มเกิดสะกิด
 คิน เถาไม้ ข้าวสาลี เกิดเพศชายและหญิง เกิดการสมสู่ระหว่างชายกับหญิง จึงได้มีการปลูกสร้าง
 บ้านเรือนเพื่อปกปิดการเสพทาม จึงเกิดครอบครัวและมนุษย์ ต่อมามนุษย์ไม่เกิดจากการมุขขึ้น แต่
 มักจะเกิดในครรภ์

๑.๒ องค์ประกอบของมนุษย์

พระพุทธเจ้าสอนเรื่ององค์ประกอบของมนุษย์ในพระไตรปิฎกฉบับหลวง เล่ม ๑๑
 หน้า ๒๒๗ ว่าด้วยเรื่องขันธ ๕ หรือ กอง ๕ คือ มนุษย์ประกอบด้วย รูปขันธ เวทนาขันธ สัญญา
 ขันธ สังขารขันธ และวิญญาณขันธ สามารถแบ่งออกได้เป็น ๒ ส่วนคือ รูป(กาย) และนาม(จิต)

๑.๒.๑ รูป

รูป คือ ธรรมชาติที่ผันแปรแตกดับ หรือสิ่งที่ต้องสลาย เพราะปัจจัย ได้แก่
 อุณหภูมิร้อน เย็น หรือสลายไปด้วยการกระทบกับเหตุอันเป็นปฏิปักษ์หรือเหตุที่ไม่ถูกกัน
 ที่เรียกว่า "วิโรธิปัจจัย" เช่น ร้อน แดด ลม หิว กระหยา สูงกัก เป็นต้น นอกจากนี้รูป ยังได้ชื่อว่า
 เป็นธรรมชาติที่ไม่เป็นบุญและไม่เป็นบาป ผู้ที่นึกคิดอะไรไม่ได้ (อพยัคคกรรม)

สรรพสิ่งในโลก ไม่ว่าจะแผ่นดิน ภูเขา ดินไม้ ร่างกายมนุษย์และสัตว์ ตลอดถึงรูปที่มอง
 ไม่เห็นด้วยสายตา มีลักษณะอย่างเดียวกันคือความไม่เที่ยงแท้ ต้องแตกดับหรือแปรเปลี่ยนอยู่เสมอ
 การเปลี่ยนแปลงนี้คือการเปลี่ยนรูปใหม่ บ้างก็เปลี่ยนทีละน้อยทำให้มองเห็นได้ยาก บ้างก็แปร
 เปลี่ยนอย่างรวดเร็วจนเห็นได้ชัด ทั้งนี้เนื่องมาจากรูปต่างๆ นั้นเป็นการประชุมรวมกันของรูป
 อันเป็นหน่วยเล็ก ๆ ที่เรียกว่าปรมาณู ซึ่งมีคุณสมบัติสำคัญคือความร้อน ทำให้ทุกปรมาณูแปร
 เปลี่ยน ไม่มีการหยุดนิ่งแม้เพียงเสี้ยววินาที ดังนั้นรูปจึงผันแปรและสลายไปเสมอ

รูปที่ประชุมรวมตัวเป็นมนุษย์นั้นก็เป็นการรวมตัวของธาตุมูลฐานทั้ง ๔ ประการ (มหาธาตุรูป) ทำให้เกิดคุณสมบัติพิเศษมี ๒๔ ประการ (อุปาทาหารูป)* รวมเป็นรูป ๒๘ ประการดังนี้

๑) มหาธาตุรูป คือรูปใหญ่ที่รวมเป็นร่างกายมี ๔ ประการคือ ๑) ดิน ๒) น้ำ ๓) ไฟ ๔) ลม

ดิน (ปฐวีธาตุ) มีลักษณะแข็ง กินที่ เป็นที่รองรับธาตุน้ำ ลม ไฟ ประกอบขึ้นเป็นอวัยวะต่างๆ ได้แก่ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เส้นเอ็น กระดูก เป็นต้น ถ้าอวัยวะใดมีธาตุดินอยู่มากจะมีลักษณะแข็ง ถ้าน้อยจะนิ่ม ถ้าขาดซึ่งธาตุดินแล้ว รูปร่าง ต้นฐาน ๘ ก็จะไม่เกิดขึ้นมิได้ รวมทั้งรูปารมณ์ ตัทธารมณ์ คันขารมณ์ รสธารมณ์ เคาโฆโณฐุฑพารมณ์ วาโฆโณฐุฑพารมณ์ คือรูปที่เป็นแสง เสียง กลิ่น รส รู้สึกเย็น ร้อน หย่อน คึ่ง คึ่งเหล่านี้จะมีปรากฏ เช่น

การเห็น ก็จะต้องอาศัยรูปารมณ์(รูป) ที่มีธาตุดินรวมอยู่ด้วย คือ กลิ่นแสงที่สะท้อนจากรูปมากระทบจิตที่ประสาทตา

การได้ยิน ก็จะต้องอาศัยตัทธารมณ์(รูป) ที่มีธาตุดินรวมอยู่ด้วย คือ กลิ่นเสียงที่มากกระทบจิตที่ประสาทหู

การได้กลิ่น ก็จะต้องอาศัยคันขารมณ์(รูป) ที่มีธาตุดินรวมอยู่ด้วย คือ กลิ่นที่มากกระทบจิตที่ประสาทจมูก

การลิ้มรส ก็จะต้องอาศัยรสธารมณ์(รูป) ที่มีธาตุดินรวมอยู่ด้วย คือ รสที่มากกระทบจิตที่ประสาทลิ้น

ความรู้สึกร้อน ก็จะต้องอาศัยเคาโฆโณฐุฑพารมณ์ หรือธาตุไฟ(รูป)ที่มีธาตุดินรวมอยู่ด้วย มากระทบกับจิตที่ประสาทกายจึงรู้สึกร้อน

ความรู้สึกคึ่ง หย่อน ก็จะต้องอาศัยวาโฆโณฐุฑพารมณ์ หรือธาตุลม(รูป) ที่มีธาตุดินรวมอยู่ด้วย มากระทบกับจิตที่ประสาทกายจึงรู้สึกคึ่งหรือหย่อน

* บางแห่งมี ๒๕ โดยนับโมณฐุฑพะ เพิ่มในวิคตยรูป

** กล่าวไว้บ้างแต่ในเชิงความเป็นจริงของโลก

ธาตุดิน หรือ ปฐวีธาตุ แบ่งออกได้ ๔ ประเภท ดังนี้

๑. ตักขณปฐวี หรือปรมัตถปฐวี คือ ขรรษชาติที่ทรงไว้ซึ่งความแข็งหรืออ่อน(แข็งน้อย) ในสิ่งที่มีวิญญาณและไม่มีวิญญาณ ที่ว่าแข็งหรืออ่อนนั้น ความจริงมีแต่แข็งอย่างเดียว ย่อนั้นไม่มี เหมือนกับการที่เราจับก้อนหินก็ว่าแข็ง แต่ถ้าวาดหินบดให้ละเอียดเป็นฝุ่น ถ้าวาดจับก็จะรู้ดีกว่าจับของอ่อน ทั้งที่ความจริงมาจากหินก้อนเดียวกัน ดังนั้นความอ่อนก็ไม่มี ความจริงก็คือแข็งน้อย

๒. สกัมการปฐวี หรือ สุกคันคปฐวี คือ ปฐวีคานน้อยแห่งพระสูตร มี ๒ ชนิด คือ ธาตุดินภายใน และธาตุดินภายนอก

(๑) ธาตุดินภายใน(อษณัตติกปฐวี) ประกอบด้วย รูป ๒๐ ประการ คือ

๑. หม (เกศา)	๑๑. หัวใจ (หทัย)
๒. ขน (โถมา)	๑๒. คับ (ยคนัง)
๓. เถ็บ (นขา)	๑๓. หังคิต (กิโถมกัง)
๔. ฟัน (ทันตา)	๑๔. ไค (ปีหัง)
๕. หนัง (คโ)	๑๕. ปอด (ปีปหาสัง)
๖. เนื้อ (มังสัง)	๑๖. ไส้ใหญ่ (อันตัง)
๗. เอ็น (นหา)	๑๗. ไส้ย่อย (อันตคณัง)
๘. กระดู (อัญฐิ)	๑๘. อาหารใหม่ (อุทริสัง)
๙. เอ็นในกระดูก (อัญฐิมิณสัง)	๑๙. อาหารเก่า (กริสัง)
๑๐. ม้าม (วิกัง)	๒๐. ตมอ (มัตตตุงคัง)

(๒) ธาตุดินภายนอก (พาหิรปฐวี) คือ ส่วนต่างๆ ที่ไม่มีวิญญาณ มีอยู่จำนวนมาก ธาตุดินที่สังเกตเห็นได้มี ๖ ประการ คือ

๑. เหล็ก (อโ)	๔. ทอง (ชาครูป)
๒. ทองแดง (โถห)	๕. ดิน (ภูมิ)
๓. เงิน (รชต)	๖. ศิลา (ปาสาณ)

๓. กสินปฐวี หรือ อารมณปฐวี คือ ดินที่เป็นนิมิตของผู้ปฏิบัติกรรมฐานที่เพ่งคิดเป็นอารมณ์ จนกระทั่งดินนั้นเป็นมโนภาพคิดคาดใจอยู่ เรียกว่า "บริกรรมนิมิต" เมื่อภาพของดินคิดแน่นในใจยิ่งขึ้น เรียกว่า "อุคหนิมิต" และเมื่อภาพของดินครึ่งอยู่ภายในใจอย่างมั่นคง เรียกว่า "ปฏิภาคนิมิต" ความจริงไม่มีดิน มีแต่ภาพดินที่ใจได้สร้างขึ้น

๔. ปกติปรวิ หรือ สมมติปรวิ คือ คตินธรรมชาติที่เรารู้จัก และสมมติเรียกกันว่าคิน เช่น พื้นคินทั่วไปที่เราเดินย่ำอยู่ หรือ คินที่ทำไร่ไถนาอยู่ หรือ พื้นแผ่นดินที่มนุษย์ สัตว์ เจริญงานและพืชอาศัยตั้งอยู่

น้ำ (ฮาโปรธาตุ) เป็นธาตุชนิดหนึ่ง ที่มีลักษณะไหล หรือเกาะกุม เป็นของเหลว เือบอาบ ซึม จับธาตุที่อยู่รวมกัน โดยปกติธาตุน้ำไม่สามารถที่จะเห็นได้ รวมทั้งได้อิน ได้กลิ่น ได้รส หรือจับต้องได้ จะรู้ได้เฉพาะทางใจเท่านั้น อย่างไรก็ตามเราสามารถอนุมานโดยอาศัยสภาวะของมันว่า ถ้าสิ่งใดมีน้ำอยู่มากจะทำให้สิ่งนั้นสลายตัวออก จนเกิดของเหลว และมีการไหลได้ง่าย ถ้ามีธาตุน้ำอยู่น้อยจะทำให้เกิดการจับแน่น ทำให้สิ่งนั้น เข้มข้นและเหนียว จนทำให้เกิดเป็นรูปร่างขึ้น

การไหลและความเหนียวนี้มีใจคุณสมบัติของธาตุน้ำ เพราะธาตุน้ำไหลไม่ได้ และก็มิได้ไหล สิ่งที่ไหลนั้นคือธาตุคินที่มีธาตุน้ำประกอบอยู่เป็นจำนวนมาก และการไหลนี้จะเกิดขึ้นก็ต่อเมื่อกระทบกับความร้อน(เตโช) แต่ถ้ากระทบกับความเย็น(สิตเตโช) ก็จะทำให้เกิดการเกาะกุมรวมตัวกันแน่น เช่น เหล็ก ทอง ชีผึ้ง เป็นต้น

ธาตุน้ำ หรือฮาโปรธาตุ แบ่งออกได้ ๔ ประเภท ดังนี้

๑. ลักษณะฮาโปร หรือปรมัดลฮาโปร คือ ธรรมชาติที่ทรงไว้ซึ่งการไหลและเกาะกุมให้เป็นกลุ่มก้อนที่มีอยู่ในสัตว์ที่มีวิญญาณ และในสิ่งที่ไม่มียวิญญาณ

๒. สัมผัสฮาโปร หรือสุคคันดฮาโปร มี ๒ ชนิด คือ ธาตุน้ำภายใน และธาตุน้ำภายนอก

(๑) ธาตุน้ำภายใน(อชฌัคคิกฮาโปร) หมายถึง น้ำที่มีอยู่ในร่างกาย ประกอบด้วยรูป ๑๒ ประการ คือ

๑. คี (ปีตคัง)	๗. น้ำตา (อัสสุ)
๒. เสมหะ (เสมหัง)	๘. มันเหลว (วสา)
๓. หนอง (บุพโพ)	๙. น้ำตาข (เขโห)
๔. เลือด (โลหิตคัง)	๑๐. น้ำมูก (สิงฆาณิกา)
๕. เหงื่อ (เสโท)	๑๑. ไขข้อ (ตติกา)
๖. มันข้น (เมโท)	๑๒. น้ำมูตร (มุตคัง)

(๒) ธาตุน้ำภายนอก (พาหิรฮาโปร) หมายถึง น้ำที่อยู่ภายนอกเป็นส่วนประกอบของสิ่งที่ไม่มียวิญญาณ มีอยู่จำนวนมาก ธาตุน้ำที่สังเกตเห็นได้มี ๖ ประการ คือ

๑. น้ำจากรากหรือเถาของต้นไม้ (มูลรโต)
๒. น้ำจากลำต้นของต้นไม้ (ชันรโต)
๓. น้ำจากเปลือกไม้ (ตจรโต)
๔. น้ำจากใบไม้ (ปีตครโต)
๕. น้ำจากดอกไม้ (ปุพหฺรโต)
๖. น้ำจากผลไม้ (ผลรโต)

๓. กถินฮาไป หรือ อารัมณฮาไป คือ น้ำที่เป็นนิมิตของผู้ปฏิบัติกรรมฐานที่เพ่งน้ำเป็นอารมณ์ จนกระทั่งน้ำนั้นเป็นมโนภาพติดตาติดใจอยู่ เรียกว่า "บริกรรมนิมิต" เมื่อภาพของน้ำติดแน่นในใจยิ่งขึ้น เรียกว่า "อุคหนิมิต" และเมื่อภาพของน้ำครึ่งอยู่ภายในใจอย่างมั่นคง เรียกว่า "ปฏิภาคนิมิต" ความจริงไม่มีน้ำ มีแต่ภาพน้ำที่ใจได้สร้างขึ้น

๔. ปกติฮาไป หรือ สมมติฮาไป คือ น้ำตามที่มนุษย์สมมุติเรียกกันทั่วไป เช่น น้ำที่ใช้อาบ น้ำที่ใช้ดื่ม เป็นต้น

ไฟ (เตโชธาตุ) มีลักษณะเป็นความร้อน(อุณหะ) ความเย็น(เสตะ) ที่อาศัยอยู่ในวัตถุหรือสสาร อยู่ทั้งสิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิต แม้น้ำที่ใช้สำหรับดื่มก็มีธาตุไฟ แต่ที่กล่าวถึงความร้อนด้วยคำว่า "เย็น" นั้น เพราะว่า เย็นเป็นคำที่สมมติ เพื่อให้เกิดความเข้าใจ ความจริงแล้วความเย็นไม่มีแค่ร้อนน้อย คังนั้น เมื่อกล่าวถึงความเย็น(เสตะ) ก็มักจะมีคำว่า เตโช ที่แปลว่า ไฟ อยู่ด้วย เรียกว่า "เสคเตโช"

ธาตุไฟ หรือ เตโชธาตุ แบ่งออกได้ ๔ ประเภท ดังนี้

๑. ตัถกณเตโช หรือปรหมัคคเตโช คือ ธรรมชาติของธาตุไฟ ที่ให้ความรู้สึกร้อนเมื่อเราสัมผัส
๒. สตัสมการเตโช หรือ สุตตันคเตโช มี ๒ ชนิด คือ ธาตุไฟที่อยู่ภายใน และธาตุไฟที่อยู่ภายนอก

(๑) ธาตุไฟที่อยู่ภายใน(อัมมตติกเตโช)* หมายถึง ธาตุไฟที่ประกอบอยู่ในร่างกายของสัตว์มี ๔ ประการ คือ

๑. ธาตุไฟที่ทำให้ร่างกายเกิดความอบอุ่น (อุสมาคเตโช) เป็นความร้อน (อุณหเตโช) ที่แผ่ซ่านทั่วร่างกาย ทำให้ร่างกายทรงความร้อนและมีกำลังงาน ทำให้ชีวิตดำรงอยู่ได้ ถ้าขาดธาตุไฟนี้แล้วก็เท่ากับว่าสิ้นชีวิต ร่างกายก็จะเหมือนกับซากศพ

๒. ธาตุไฟที่ทำหน้าที่ย่อยอาหาร (ปายกเตโช) เป็นความร้อน (อุณหเตโช) ที่ประจำอยู่ที่ลิ้นและแผ่ซ่านไปจนถึงทวารหนัก มีหน้าที่ละลายอาหารเพื่อให้ชีวิตดำรงอยู่หรือเจริญขึ้น ถ้าขาดธาตุไฟนี้แล้วจะทำให้ร่างกายไม่มีกำลัง และถึงความตายในเวลาไม่นาน จึงมีภาษิตว่า "อุตุโกชนวเสน อายุ หายติปี วัชตติ" แปลว่า "อายุจะสั้นหรือยาวนานก็ขึ้นอยู่กับสภาพของธาตุไฟและอาหาร"

๓. ธาตุไฟที่บ่มให้ร่างกายทรุดโทรม เปลี่ยนแปลง เขียวแห้งและแก่ชรา (ชีวณเตโช) เป็นความร้อน(อุณหเตโช)และความเย็น(สิตเตโช)ที่แผ่ซ่านทั่วร่างกาย

๔. ธาตุไฟที่ทำให้เกิดเป็นไข้ หรือทำให้ได้รับความเจ็บป่วย(สันดาปนเตโช) เป็นความร้อน(อุณหเตโช) ที่จร(อาคันตุงะ) คือมาเป็นครั้งคราว

(๒) ธาตุไฟภายนอก (พาหิรเตโช) คือ ไฟที่อยู่ภายนอกร่างกายหรืออยู่ในธรรมชาติที่ไม่มีวิญญาณ มีอยู่มากมาย เช่น ไฟหิน ไฟขยะ ไฟหญ้า เป็นต้น

๓. กตณเตโช หรือ อารมมนเตโช คือ ไฟที่เป็นนิมิตของผู้ปฏิบัติกรรมฐานที่เพ่งไฟเป็นอารมณ์ จนกระทั่งไฟนั้นเป็นมโนภาพติดตาติดใจอยู่ เรียกว่า "บริกรรมนิมิต" เมื่อภาพของไฟติดแน่นในใจยิ่งขึ้น เรียกว่า "อุคหนิมิต" และเมื่อภาพของไฟครึ่งอยู่ภายในใจอย่างมั่นคง เรียกว่า "ปฎิภาคนิมิต"

๔. ปกตเตโช หรือ สมมตเตโช คือ ไฟตามที่มนุษย์สมมุติเรียกกันทั่วไป เช่น ไฟที่ใช้หุงต้มอาหาร เป็นต้น

* บางครั้งกล่าวว่ามี ๕ โดยเพิ่ม ธาตุไฟที่ทำให้กระดูกกระวายเป็น (ทาหนเตโช) เป็นความร้อน(อุณหเตโช) และความเย็น(สิตเตโช) ทำให้เฝ้าร้อน กระสับกระส่าย เป็นธาตุที่จรวมเป็นครั้งคราว

ลม (วาโยธาตุ) เป็นธาตุที่ทำให้เกิดการเคลื่อนไหว และความคั่งมัน เป็นธาตุที่สำคัญของสัตว์โลกเป็นอย่างยิ่ง เพราะถ้าสัตว์ปราศจากลมหายใจแล้ว สัตว์ทั้งหลายก็จะมีชีวิตอยู่ไม่ได้ อีกทั้งการที่สัตว์ทั้งหลายเป็นสุข เป็นทุกข์ เป็นบุญ เป็นบาป ก็เพราะอำนาจของธาตุลม ที่ทำให้พูด เรียกว่า "ไหววาจา" ทำให้ร่างกายเคลื่อนไหวไปมา เรียกว่า "ไหวกาย"

ธาตุลมแบ่งออกได้ ๔ ประเภท คือ

๑. ลักษณะวาโย หรือ ปริมาณวาโย หมายถึง ธรรมชาติที่ทรงภาวะเคร่งคั่งและการไหว มี ๒ ชนิด คือ

(๑) ลมที่เกิดกับร่างกาย (วิธัมภนวาโย) คือ คิวการที่ทำให้ร่างกายคั่งมัน ไม่ไอออนเคลื่อนไหว ถ้าลมชนิดนี้ปรากฏจะสังเกตได้จากการที่ร่างกายอยู่กับที่ เช่น ยืน หรือนั่งอยู่กับที่ การยกแขนค้ำไว้ การไม่กระพริบตา เป็นต้น แต่ทั้งนี้ต้องขึ้นอยู่กับความพยายามของตนเอง นอกจากนี้ลมที่เกิดกับร่างกายชนิดนี้ ยังเป็นคิวการทำให้รูปภายนอก เช่น วัตถุสิ่งของต่างๆ คั่งอยู่ ไม่เคลื่อนไหว หรือ ทำให้รูปที่อ่อนไหวคั่งขึ้น เช่น ถูกฟุตบอลที่สูบลมเข้าไปเต็ม เป็นต้น

(๒) ลมที่ทำให้รูปที่เกิดพร้อมกันกับตนเคลื่อนไหว (สมุทริณวาโย) คือ ธาตุลมที่ทำให้ร่างกายเคลื่อนไหว เช่น การเปลี่ยนอิริยาบถ การเคลื่อนไหวร่างกายไปมา การเดิน การกระพริบตา การหายใจเข้า หายใจออก การขับถ่ายของเสียออกจากร่างกาย เป็นต้น นอกจากนี้ธาตุลมชนิดนี้ยังเคลื่อนไหวอยู่ภายนอกร่างกายของสัตว์ เป็นคิวการที่ทำให้วัตถุสิ่งของต่างๆ เคลื่อนไหว หรือเคลื่อนที่ไปจากที่เดิม เช่น ลมที่พัด ใบไม้ที่ไหว ของที่ตก เป็นต้น

๒. สัตถการวาโย หรือ สุตตันตวาโย มี ๒ ชนิด คือ

(๑) ลมภายในร่างกาย (อัชฌัตติกวาโย) หมายถึง ลมที่เกิดอยู่ทั่วร่างกายของสัตว์ที่มีวิญญาณ มี ๖ ประการ คือ

๑. ลมที่พัดขึ้นเบื้องสูงก่อให้เกิดการไอ จาม หวานอน (อุทรังคมวาโย)
๒. ลมที่พัดลงเบื้องต่ำ เช่น ลมที่ออกแรงเบ่ง การผายลม (ฮาโรคมวาโย)
๓. ลมที่อยู่ในช่องท้องก่อให้เกิดการจุกเสียด แน่นท้อง (กุจฉิฏฐวาโย)
๔. ลมที่เคลื่อนไหวอยู่ในลำไส้ ทำให้ท้องร้อง (โกฏฐาตยวาโย)

๕. ทมที่เด่นไปตามอวัยวะต่างๆ ทั้งร่างกาย ทำให้ร่างกายเคลื่อนไหว (อังกมังกานุสทริวาโย)

๖. ทมหายใจเข้าออก (อัสตาสปีตาสทวาโย)

(๒) ทมภายนอก (พาหิรวาโย) หมายถึง ทมที่เกิดอยู่ในวัตถุหรือสิ่งของต่างๆ ที่ไม่มีวิญญาณ มีอยู่จำนวนมาก เช่น ทมที่ศตะวันออก ทมที่ศตะวันตก ทมที่ศเหนือ ทมที่ศใต้ ทมเย็น ทมร้อน เป็นต้น

๓. กตินวาโย หรือ อารมมนวาโย คือ ทมที่เป็นนิมิตของผู้ปฏิบัติกรรมฐานที่เพ่งลม(เพ่งที่ใบไม้ เพ่งที่ก้อนเมฆ) เป็นอารมณ์ จนกระทั่งลมนั้นเป็นมโนภาพติดตาติดใจอยู่ เรียกว่า "บริกรรมนิมิต" เมื่อภาพของลม ติดแน่นในใจยิ่งขึ้น เรียกว่า "อุคหนิมิต" และเมื่อภาพของลมครึ่งอยู่ภายในใจอย่างมั่นคง เรียกว่า "ปฏิภาคนิมิต"

๔. ปกติวาโย หรือ สมมติวาโย คือ ทมตามที่มนุษย์สมมุติเรียกกันทั่วไป หรือ ทมที่พัดไปมาอยู่เสมอ

มหาภูตรูปทั้ง ๔ คือ ดิน(ปฐวี) น้ำ(อาโป) ไฟ (เตโช) และลม (วาโย) จัดว่าเป็นแม่ธาตุ หรือ รูปใหญ่ เป็นประธานของรูปทั้งหลาย และปรากฏให้เห็นเป็นรูปร่างตั้งฐานได้ชัดเจน เช่น คน ดิน ไม้ อาคาร เป็นต้น มหาภูตรูปนี้เมื่อจะเกิดขึ้นนั้นต้องเกิดพร้อมกัน และเกิดร่วมกัน จะเกิดขึ้นทีละครั้งและแยกกันอยู่ไม่ได้ ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะว่ามหาภูตรูปเป็นสิ่งธรรมชาติที่ต้องเกิดร่วมกัน (สหชาติธรรม)

สำหรับมหาภูตรูปที่อยู่ทั่วร่างกาย โดยมีวิญญาณครองนั้นสรุปได้เป็น ๔๒ ประการ เรียกว่า ๔๒ โกฏฐาสะ หรือ อากาโร ๔๒ คือ

ธาตุดิน	ประกอบใน	๒๐	โกฏฐาสะ
ธาตุน้ำ	ประกอบใน	๑๒	โกฏฐาสะ
ธาตุไฟ	ประกอบใน	๔	โกฏฐาสะ
ธาตุลม	ประกอบใน	๖	โกฏฐาสะ
รวมธาตุในร่างกาย		๔๒	โกฏฐาสะ

๒) อุปาทายรูป คือ รูปที่อาศัยมหาภูตรูปเกิดหรืออาการของมหาภูตรูป มี ๒๔ ประการคือ

- (๑) จักขุปสาทรูป คือ สิ่งที่ทำให้สำเร็จการเห็น หมายถึง ประสาทตา
- (๒) โสตปสาทรูป คือ สิ่งที่ทำให้สำเร็จการฟัง หมายถึง ประสาทหู
- (๓) ฉานปสาทรูป คือ สิ่งที่ทำให้สำเร็จการดม หมายถึง ประสาทจมูก
- (๔) ชิวหาปสาทรูป คือ สิ่งที่ทำให้สำเร็จการลิ้ม หมายถึง ประสาทลิ้น
- (๕) กายปสาทรูป คือ สิ่งที่ทำให้สำเร็จการรู้สึกสัมผัส

(๑)-(๕) เรียกว่า ปสาทรูป ๕ คือ ความใสที่รับอารมณ์ภายนอกได้ อารมณ์ภายนอกคือ รูป เสียง กลิ่น รส สิ่งมากระทบกาย เมื่อสิ่งเหล่านี้มาปรากฏทางประสาทสัมผัสทั้ง ๕ แล้วสามารถเกิดความรู้ได้ ความสามารถรับอารมณ์ทั้ง ๕ ให้เกิดความรู้ เรียกว่า ความใสของประสาททั้ง ๕ หรือรูปประสาทรับสัมผัสทั้ง ๕

- (๖) วัณณะ คือ ธรรมชาติแสดงความรู้สึกของจิตให้ปรากฏ อารมณ์ทางตา คือ สี
- (๗) สัททะ คือ สิ่งที่สั่นปลั่งออกมา แล้วให้เกิดอารมณ์ทางหู คือ เสียง
- (๘) คัมพะระ คือ รูป ซึ่งสามารถรับรู้และเกิดอารมณ์ทางจมูก คือ กลิ่น
- (๙) รตะ คือ รสที่ซาบซ่านไปทั่วลิ้น หรืออารมณ์ทางลิ้น คือ รส

(๖)-(๙) เรียกว่า วิสสยรูป หมายถึง อารมณ์ของประสาททั้ง ๕ คู่กับประสาท ๕*

- (๑๐) อิติภาวะรูป คือ ความเป็นหญิง
- (๑๑) ปุริสภาวะรูป คือ ความเป็นชาย

(๑๐)-(๑๑) เรียกว่า ภาวะรูป หมายถึง รูปที่แสดงความเป็นเพศของสัตว์โลก สามารถรู้ได้ด้วยลักษณะ ๔ ประการคือ

๑. รูปร่างลักษณะ ได้แก่ แขน ขา หน้า ตา เพศ เป็นต้น
๒. เครื่องหมาย ได้แก่ หนวด เครา เป็นต้น
๓. นิสัย ได้แก่ การเต้น การกระทำต่างๆ เป็นต้น
๔. กิริยาอาการ ได้แก่ เดิน ยืน นั่ง นอน พุค เป็นต้น

* บางแห่งเพิ่มโมหุรูปะ คือ อารมณ์ที่มาถูกต้องกายจึงรวมเป็น ๕

(๑๒) หทยรูป คือ รูปที่ตั้งที่อาศัยของจิต หรือรูปที่เป็นเหตุให้สัตว์ทั้งหลายทำประโยชน์และไว้ประโยชน์ หทยรูป เป็นแหล่งคิด แหล่งอาศัยของความรู้ (มโนธาตุ) และความรู้ทางใจ (มโนวิญญาณธาตุ) หทยรูปมี ๒ ส่วนคือ

๑. มังสหทยรูป คือ รูปหัวใจที่มีลักษณะคล้ายดอกบัวตูม

๒. วัตถุหทยรูป คือ รูปชนิดหนึ่งที่เกิดจากกรรม อาศัยอยู่ในมังสหทยรูป

หทยรูป หมายถึง วัตถุหทยรูปหรือรูปที่เกิดจากกรรม มีขนาดโตประมาณเมล็ดคอกบูนนาค อาศัยอยู่ในช่องที่มีลักษณะเหมือนบ่อภายในมังสหทยรูป ภายในช่องที่อาศัยของหทยรูปมีเลือดหล่อเลี้ยงอยู่ประมาณ ๑ ซองมือ

(๑๓) ชีวิตรูป คือ สิ่งที่รักษารูปที่เกิดจากกรรมให้เป็นอยู่

(๑๔) อาหารรูป คือ โภชนะหรืออาหารทั่วไปที่บุคคลกลืนกิน รวมถึงประโยชน์ของอาหารที่จะเกิดกับร่างกาย

(๑๕) ปริเฉทรูป คือ ช่องว่างระหว่างปรมาณู หรืออากาศธาตุ* คือ ช่องว่างในร่างกาย หมายถึง ช่องว่างที่คั่นระหว่างหมวดหมู่ของรูปกายต่อหมวดหมู่ของรูปกาย เช่น ช่องว่างระหว่างนิ้วมือต่อนิ้วมือ ช่องว่างระหว่างขากับขา ช่องว่างระหว่างลำตัวกับแขน ฯลฯ จัดเป็นรูปชนิดหนึ่งซึ่งเกิดจากรูปที่มีสภาวะรองรับและเกิดได้ทั้งสิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิต

(๑๖) กายวิญญัตติรูป คือ พฤติกรรมที่แสดงออกทางกาย การเคลื่อนไหวทางกาย หรือการทำกริยาอย่างใดอย่างหนึ่ง เพื่อให้รู้ความประสงค์ของผู้ทำ เช่น การสั่นหัว การกวักมือ ฯลฯ

* อากาศ แปลว่า สถานที่ซึ่งเขียนไม่ได้ โดยปกติมี ๔ ชนิด คือ

๑) อากาศว่างเปล่า มีอาณาเขตข้างล่างตั้งแต่แผ่นดินและน้ำรองแผ่นดิน อาณาเขตข้างบนตั้งแต่รูปพรหมภูมิขึ้นไป

๒) อากาศที่มีขอบเขตกำหนด ได้แก่ ช่องประตู ช่องหน้าต่าง ช่องหู ช่องจมูก เป็นต้น

๓) ช่องว่างที่เกิดจากการเพิกถอนกสิณ หมายถึง การทำลายนิมิตของกสิณ แล้วจิตยึดถือความว่างเปล่า

๔) ช่องว่างที่เกิดขึ้นระหว่างหมวดหมู่ของรูปกายต่อหมวดหมู่ของรูปกาย

(๑๗) วิจิตรวิญญัตติรูป คือ พฤติกรรมที่แสดงออกทางวาจา การแสดงท่าพูดเพื่อให้ความประสงค

(๑๖)-(๑๗) เรียกว่า วิญญัตติรูป หมายถึง การเคลื่อนไหวเพื่อให้ความประสงค์ของกันและกัน เกิดขึ้นเพราะเจตนาที่จะให้เกิดความเคลื่อนไหว

(๑๘) ฤหตุการูป คือ ความเบาของรูปที่มีสภาวะรองรับ หมายถึง ร่างกายนี้มีความเบาในการที่เคลื่อนไหว หรือ เปลี่ยนอริยาบท

(๑๙) มุหตุการูป คือ ความอ่อนของรูปที่มีสภาวะรองรับ หมายถึง ร่างกายมีความอ่อนในการที่จะเคลื่อนไหว

(๒๐) กัมมัณฺญการูป คือ ความพร้อมในการที่จะเคลื่อนไหวทำการงานอย่างใดอย่างหนึ่ง

(๑๘)-(๒๐) เรียกว่า วิการรูป หมายถึง อาการพิเศษของรูปที่มีสภาวะรับรอง ซึ่งจะเกิดกับสิ่งที่มีชีวิตเท่านั้น

(๒๑) อุปฺจยรูป คือ รูปที่แรกเกิด มีความเติบโตขึ้น

(๒๒) สันตฺติรูป คือ ความสืบเนื่อง

(๒๓) ชรฺตารูป คือ รูปที่เสื่อม ความแก่ ความทรุดโทรม

(๒๔) อนิจฺจการูป คือ ความดับ ความไม่ยั่งยืน

(๒๑)-(๒๔) เรียกว่า ลक्षणรูป คือ รูปที่มีเวลาเป็นกำหนดในการชี้ขาด หรือรูปที่แสดงให้รู้ว่าสรรพสิ่งทุกชนิดในโลกมี ๔ ลักษณะ คือ เกิดขึ้น(อุปฺจย) สืบต่อ(สันตฺติ) ทรุดโทรม(ชรฺตา) ดับลง(อนิจฺจตา)

ในอุปาทนรูปนั้นมีรูปที่เกิดจากกรรม เรียกว่า กัมมชฺรูป แปลว่ารูปที่เกิดจากกรรม อยู่ ๑๘ ประการ คือ

๑. รูปที่เกิดจากกรรมแน่นอนมี ๘ ประการ คือ ประสาทรูป ๕ ภาวรูป ๒ หนทรูป ๑ ชีวิตรูป ๑ รูปทั้ง ๘ นี้เกิดจากกุศลกรรม และอกุศลกรรม นั่นคือ คา หู จมูก ลิ้น กาย ความเป็นชาย ความเป็นหญิง หัวใจ และชีวิต เกิดได้เฉพาะในร่างกายของสัตว์เท่านั้น และการเกิดขึ้นของรูปชนิดนี้เป็นไปตามกุศลกรรมและอกุศลกรรม

๒. รูปที่เกิดจากกรรมไม่แน่นอน มี ๘ ประการ คือรูปที่แยกกันไม่ออก ๘ และปริเฉทรูป ๑ รูปทั้ง ๘ นี้ เกิดจากกรรมก็มี เกิดกับต้นไม้โดยไม้อาศัยกรรมก็มี นั่นคือ รูปทั้ง ๘ นี้สามารถเกิดในร่างกายของสัตว์ก็ได้ เกิดในสิ่งที่ไม่มีชีวิตก็ได้ เช่น ต้นไม้ แผ่นดิน

ทั้งมหาภูตรูปและอุปาหยรูป เมื่อรวมอยู่ในร่างกายมนุษย์สามารถแบ่งออกเป็นส่วนประกอบของร่างกายได้ ๓๒ ประการตามที่บันทึกในพระไตรปิฎกฉบับหลวง เล่ม ๒๕ หน้า ๒ มีดังนี้ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด ไล่ใหญ่ ไล่ย่อย อาหารใหม่ อาหารเก่า ตี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เปลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร และเยื่อมันสมองในสมอง ซึ่งรูปทั้งหมดนี้เป็นสิ่งที่จะต้องสลายไป ตามปัจจัยที่เกิดขึ้น ได้แก่ ความร้อน ความเย็น เป็นต้น

นอกจากนี้ในคัมภีร์วิสุทธิธรรมรคปรกณัม ยังได้กล่าวถึงลักษณะของมนุษย์ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับรูปร่างของมนุษย์รวมถึงสัตว์ต่างด้วยว่า ในร่างกายของสัตว์นี้มี ธาตุ ๑๘ ชนิดรวมกันเป็นกลุ่มก้อนทำให้เกิดสมมติภาวะเป็นคน เป็นสัตว์ ธาตุ ๑๘ ที่กล่าวถึงนั้นมีดังนี้

๑. จักขุธาตุ คือ ธาตุที่ทำหน้าที่ในการเห็น
๒. รูปธาตุ คือ ธาตุที่ต้องวิบัติไปด้วยความเย็นและความร้อน
๓. จักขุวิญญาณธาตุ คือ ธาตุที่รู้ทางตา
๔. โสตรธาตุ คือ ธาตุที่ทำหน้าที่ได้ยินเสียง
๕. ตัทธธาตุ คือ เสียง
๖. โสตวิญญาณธาตุ คือ ธาตุที่รู้ทางหู
๗. นานธาตุ คือ ธาตุที่ทำหน้าที่ดมกลิ่น
๘. คันธธาตุ คือ กลิ่น
๙. นานวิญญาณธาตุ คือ ธาตุที่รู้ทางจมูก
๑๐. ชิวหาธาตุ คือ ธาตุที่ทำหน้าที่รับรส
๑๑. รสธาตุ คือ รส
๑๒. ชิวหาวิญญาณธาตุ คือ ธาตุที่รู้ทางลิ้น
๑๓. กายธาตุ คือ ธาตุที่รับสัมผัสธาตุดิน ธาตุไฟ ธาตุลม
๑๔. โสภฐัพพธาตุ คือ ธาตุดิน ธาตุไฟ และธาตุลม
๑๕. กายวิญญาณธาตุ คือ ธาตุที่รู้ทางกาย

๑๖. มโนธาตุ คือ ธาตุที่รู้อารมณ์

๑๗. สัมผัสธาตุ คือ อารมณ์ต่างๆ ที่ใจคิด

๑๘. มโนวิญญาณธาตุ คือ ความรู้ทางใจ

ซึ่งตัวมนุษย์และสัตว์ จะมีธาตุทั้ง ๑๘ อย่างนี้หล่อหลอมรวมขึ้นมาเป็นชีวิตเป็นวิญญาณ และเพราะความไม่รู้ความจริง สัตว์ทั้งหลายจึงยึดธาตุทั้ง ๑๘ อย่าง ว่าเป็นตัวตนของตน และคน เป็นผู้แสวงความสุข ความทุกข์

๑.๒.๒ นาม

นาม เป็นสิ่งที่มีลักษณะเป็นนามธรรมหรือจิต มี ๔ ประเภท คือ

๑. เวทนาชั้นันธุ์ คือ ความรู้สึกเป็นสุข เป็นทุกข์ ไม่สุขไม่ทุกข์ ซึ่งแบ่งย่อยออกเป็น

๖ ส่วน ตามช่องทางที่เปิดรับอารมณ์ภายนอกเข้ามา ได้แก่

- ๑) จักขุสัมผัสตสชาเวทนา คือ ความรู้สึกที่เกิดทางตา
- ๒) โสตรสัมผัสตสชาเวทนา คือ ความรู้สึกที่เกิดทางหู
- ๓) ฉานสัมผัสตสชาเวทนา คือ ความรู้สึกที่เกิดทางจมูก
- ๔) ชิวหาสัมผัสตสชาเวทนา คือ ความรู้สึกที่เกิดทางลิ้น
- ๕) กายสัมผัสตสชาเวทนา คือ ความรู้สึกที่เกิดทางร่างกาย
- ๖) มโนสัมผัสตสชาเวทนา คือ ความรู้สึกที่เกิดทางใจ

๒. สัญญาชั้นันธุ์ คือ ความจำได้หมายรู้ของจิตที่ได้รับรู้อารมณ์ต่าง ๆ ที่เข้ามาทางอายตนะทั้ง ๖ คือ รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส ธรรมารมณ์ นั่นคือสัญญาเกิดจากผัสสะ หรือการกระทบกันระหว่างทวารหรืออายตนะกับอารมณ์ ๖ ชนิด โดยทั่วไปสัญญามีหน้าที่ ๖ ประการ คือ

- ๑) รูปสัญญา คือ จำรูปหรือเหตุการณ์ที่เคยเห็นมาแล้ว
- ๒) ตัทธสัญญา คือ จำเสียงที่เคยได้ยินมาแล้ว
- ๓) คันธสัญญา คือ จำกลิ่นที่เคยได้ดมมาแล้ว
- ๔) รสสัญญา คือ จำรสที่เคยได้ลิ้มมาแล้ว
- ๕) โภกฐัพพสัญญา คือ จำอัน ร้อน(ลักษณะของธาตุไฟ) อ่อน แข็ง (ลักษณะของธาตุดิน) หย่อน ตึง(ลักษณะของธาตุลม) ที่เคยได้สัมผัสมาแล้ว สำหรับธาตุน้ำนั้นถือว่ากายไม่สามารถสัมผัสได้

๖) ธรรมสัญญา คือ จ्ञาธรรมมารมณที่เคยนึก เคยคิดในอดีตได้

๓. สังขารขันธ คือ สิ่งที่ปรุงแต่งจิตให้คิดคิด ชั่ว กลาง ๆ เป็นเจตนา หรือการกระทำของจิต ซึ่งจะส่งผลสู่ภายนอก คือ การพูดและการกระทำทางกาย สิ่งที่ปรุงแต่งจิตนี้ประกอบด้วย

- ๑) รูปสัญญาเจตนา คือ จิตปรุงแต่งรูป
- ๒) สัททสัญญาเจตนา คือ จิตปรุงแต่งเสียง
- ๓) คันธสัญญาเจตนา คือ จิตปรุงแต่งกลิ่น
- ๔) รสสัญญาเจตนา คือ จิตปรุงแต่งรส
- ๕) โผฏฐัพพสัญญาเจตนา คือ จิตปรุงแต่งสัมผัส
- ๖) ธรรมสัญญาเจตนา คือ จิตปรุงแต่งด้วยความรู้สึกในใจ

๔. วิญญาณ คือ ความรู้แจ้งในอารมณ์ต่าง ๆ ที่เข้ามากระทบประสาทสัมผัส ได้แก่ อายตนะ ๖ ซึ่งก่อให้เกิดการรู้แจ้งในอารมณ์ เรียกว่า อายตนะรับรู้ ประกอบด้วย

- ๑) จักขุวิญญาณ คือ การรู้แจ้งทางตา
- ๒) โสตวิญาณ คือ การรู้แจ้งทางหู
- ๓) นานวิญาณ คือ การรู้แจ้งทางกลิ่น
- ๔) ชิวหาวิญาณ คือ การรู้แจ้งทางลิ้น
- ๕) กายวิญาณ คือ การรู้แจ้งทางกาย
- ๖) มโนวิญาณ คือ การรู้แจ้งทางใจ

ความรู้สึก ความทรงจำ การปรุงแต่ง และการรู้แจ้งในอารมณ์นั้นเป็นการทำงานของจิต สามารถแสดงออกได้ทางร่างกาย(รูป) ดังนั้นทั้งจิตและร่างกายจึงมีอิทธิพลต่อกัน และสิ่งสำคัญก็คือ จิตเป็นสิ่งที่สามารถพัฒนาให้เกิดปัญญา จนกระทั่งค้นพบกับสังขรรวมที่แท้จริง คือ นิพพาน

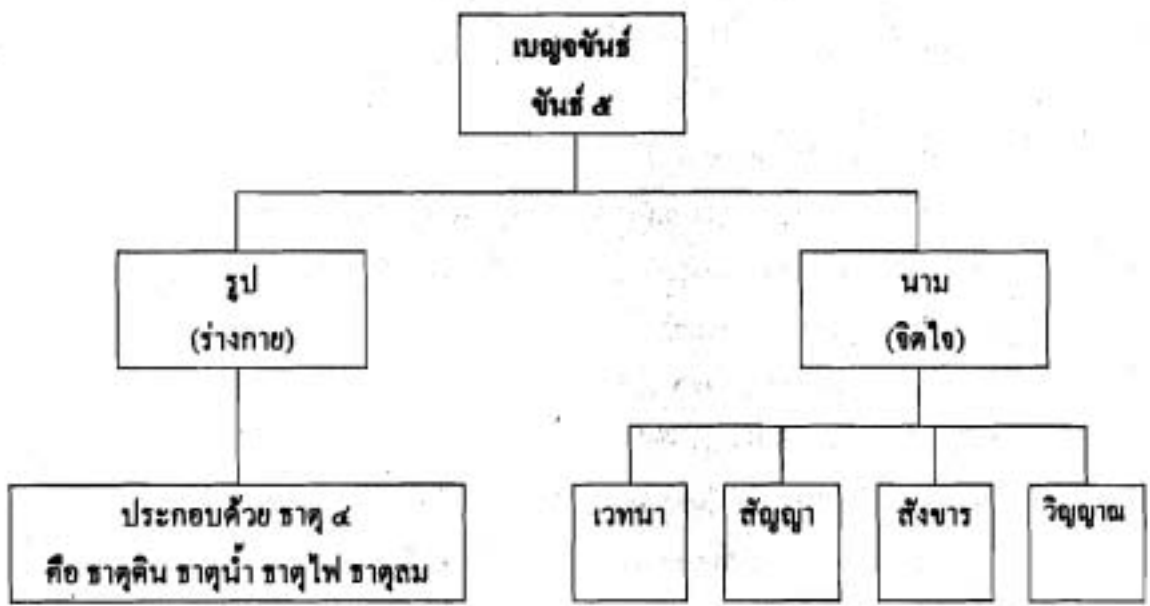
นอกจากนี้พระพุทธเจ้ายังกล่าวถึงมนุษย์ว่าประกอบด้วยธาตุ ๖ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ในพระไตรปิฎกเล่ม ๑๔ ธาตุวิภังคสูตร ว่า "บุรุษนี้มีธาตุ ๖ มีอายตนะสำหรับถูกต้อง ๖ มีความท่องเที่ยวไปแห่งใจ ๑๘ (มโนปวีจาร) มีธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจ ๔"

ธาตุ ๖ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม อากาศ วิญญาณ
อายตนะ ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ

มนปวิจาร ๑๘ คือ ความท่องเที่ยวไปแห่งใจในโสมนัส(ความดีใจ) ๖ ในโสมนัส(ความเสียใจ) ๖ ในอุเบกขา (ความรู้สึกเฉยๆ) ๖ รวมเป็น ๑๘

ธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจ ๔ คือ ปัญญา สังขะ จาคะ(การตละกิเลส) และอุปสมะ(ความสงบระงับ)

องค์ประกอบของมนุญษ์ทั้งรูปและนามนี้ เรียกรวมว่า จันท์ ๕ มี รูป/จันท์ เป็นสิ่งรูปธรรม มีตัวตนจับต้องได้ และมีเวทนาจันท์ สัญญาจันท์ สังขารจันท์ วิญญาณจันท์ เป็นสิ่งนามธรรม ไม่มีตัวตน จึงเรียกว่า นามจันท์ เขียนเป็นแผนผังได้ดังนี้

๑.๓ ความตายของมนุษย์

ความตายของมนุษย์นั้นเป็นเรื่องธรรมชาติ เพราะชีวิต คือ การเดินทางไปสู่ความตาย แต่ความตายมิใช่ที่สุดแห่งชีวิต และไม่ใช่อันสิ้นสุดแห่งทุกข์ ความตายเป็นเพียงปรากฏการณ์อย่างหนึ่งของชีวิตมนุษย์ที่ต้องท่องเที่ยวไปในสังสารวัฏ ความตายตามหลักพุทธปรัชญาจึงเป็นสภาวะธรรมอย่างหนึ่ง มีชื่อเรียกต่างๆ กัน ได้แก่ จุตี ภาวะที่เคลื่อน ความทำลาย ความหายไป ความทำกาละ ความแตกแห่งจันท์ มฤตยู ความทิ้งซากศพไว้ สภาวะเหล่านี้หมายถึง การที่ร่างกายของมนุษย์สิ้นลมหายใจ นอนนิ่งไม่เคลื่อนไหว ซึ่งเกิดขึ้นกับมนุษย์ทุกคน

๑.๓.๑ ลักษณะของความตาย

ความตายแสดงให้ปรากฏ ๒ ลักษณะ คือ

๑. ลักษณะทางกาย คือ ลักษณะที่ร่างกายไม่สามารถรับรู้ถึงภายนอก เช่น คาไม่เห็น หูไม่ได้ยิน จมูกไม่ได้กลิ่น ไม่มีอารมณ์ ไม่มีความรู้ตึกนึกคิด คล้ายคนนอนหลับ แต่หัวใจหยุดเต้น ในทางการแพทย์แผนปัจจุบันจะกำหนดว่าบุคคลตายเมื่อสมองหยุดทำงานหรือสมองตาย

๒. ลักษณะทางจิต คือ การที่จิตจุดเคลื่อนออกจากร่างกายไปเกิดหรือปฏิสนธิใหม่ ความผลแห่งกรรมของคน ซึ่งทุกคนต้องเกิดใหม่และตาย หมุนเวียนอยู่ในสังสารวัฏจนกว่าจะบรรลุนิพพาน

๑.๓.๒ อารมณ์ผู้ตาย

เมื่อเข้าสู่ความตายนั้น จิตของผู้ตายจะเกิดวิดิจิตที่เรียกว่า "มรณาสันนิวติ" หรือวิดิจิตใกล้จะตาย ซึ่งทำหน้าที่รับอารมณ์ครั้งสุดท้ายทั้งบุญและบาป ๓ ประการด้วยกัน คือ

๑. กรรมอารมณ์
๒. กรรมนิมิตอารมณ์
๓. คตินิมิตอารมณ์

กรรมอารมณ์ คือ อารมณ์ที่เกิดจากผลกรรมในอดีต ที่มาปรากฏในจิตของผู้ใกล้ตาย ซึ่งจิตจะนึกถึงการกระทำ การพูด การคิด ที่คนได้ทำมาในอดีตตั้งแต่มีชีวิตอยู่และจำความได้ เมื่อจิตใกล้จะดับ อำนาจของกรรมจะบันดาลให้จิตนึกถึงการกระทำในอดีตที่ผ่านมาถึงแม้ว่าจะไม่เคยนึกถึงมาก่อนก็ตาม เช่น ถ้าเราเคยฆ่าสัตว์ เราก็จะนึกถึงสัตว์ที่เราฆ่า ถ้าเราเคยลักทรัพย์ เราก็จะนึกถึงการลักทรัพย์ที่เคยกระทำ ถ้าเคยกล่าวเท็จ เราก็จะนึกถึงการกล่าวเท็จ ถ้าเราเคยช่วยเหลือผู้อื่น เราก็จะนึกถึงการช่วยเหลือผู้อื่นของเรา เป็นต้น ภาพการกระทำต่างๆ เหล่านี้ จะมาปรากฏให้เห็นชัดเจนในจิต และจิตก็จะยึดเหนี่ยวเอาภาพการกระทำต่างๆ ที่เคยกระทำนั้นมาเป็นอารมณ์ ดังนั้นถ้าบุคคลทำดีไว้มาก ก่อนตายก็จะนึกถึงความดี ทำให้จิตใจผ่องใส แต่ถ้าทำชั่วไว้มาก ก่อนตายก็จะนึกถึงความชั่วที่ได้กระทำ ทำให้จิตใจเศร้าหมอง

กรรมนิมิตอารมณ์ คือ อารมณ์ที่ปรากฏเกิดขึ้นให้เห็นเป็นนิมิต เป็นภาพนิมิตที่ปรากฏให้เห็นสิ่งที่เกี่ยวข้องกับการกระทำ เช่น ผู้ที่เคยฆ่าสัตว์ พอจิตใกล้ดับก็เห็นสัตว์ที่ตนฆ่า รวมทั้งเครื่อง

มือที่ใช้ฆ่าสัตว์ ผู้ที่ทำบุญ บาเพ็ญประโยชน์ ก็จะเห็นอุปรกรรม เครื่องใช้สอยที่ได้ทำบุญ บาเพ็ญประโยชน์ไว้ ซึ่งภาพเหล่านี้จะปรากฏ ทำให้จิตของผู้ใกล้ตายมองเห็น หรือเศร้าหมองตามผลกรรมที่เคยกระทำ อารมณ์ที่ปรากฏเกิดขึ้นให้เห็นเป็นนิมิตนี้เป็นสภาวะเหมือนกับเวลาที่คนนอนหลับแล้วฝันไป แต่ความจริงแล้วมิใช่ความฝัน

คตินิมิตอารมณ์ คือ อารมณ์ที่จะนำพาให้ไปเกิดใหม่ เป็นภาพที่มีลักษณะชี้หนทางหรือนำไปเกิดหลังจากตายไปแล้ว คตินิมิตอารมณ์จะปรากฏภายในจิตของผู้ใกล้ตายเท่านั้น ผู้ที่ยังไม่ตายไม่สามารถที่จะรู้เห็นได้ และภาพที่เกิดขึ้นนั้นอาจจะเป็นภาพที่ผู้ตายเคยเห็น แต่ส่วนมากเป็นภาพที่ไม่เคยพบเห็นมาก่อน เช่น ผู้ที่ทำบาปไว้มาก ถ้าจะไปเกิดเป็นสัตว์นรกก็จะเห็นเปลวไฟ ถ้าไปเกิดเป็นเปรต เป็นอสุรกายก็จะเห็นป่าเขาอันมืดมิด ถ้าจะไปเกิดในสวรรค์ก็จะเห็นวิมาน ถ้าจะไปเกิดเป็นมนุษย์ก็จะเห็นครรภ์มารดา เป็นต้น

อารมณ์ทั้ง ๓ ประการ อาจเกิดขึ้นอย่างหนึ่งอย่างใดก่อน หรืออาจจะสลับกันขณะใกล้ตาย ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับกรรมที่มีกระทบในจิตให้เกิดอารมณ์ และอารมณ์ใดที่เกิดหลังสุดเมื่อก่อนตายจะเป็นอารมณ์ที่ชี้นำให้ไปเกิดตามภพภูมิต่างๆ

๑.๓.๓ เหตุแห่งความตายของมนุษย์

เหตุแห่งความตายของมนุษย์ มี ๔ ประการ คือ

- ๑. ตายเพราะหมดอายุ
- ๒. ตายเพราะหมดกรรม
- ๓. ตายเพราะหมดทั้งอายุและกรรม
- ๔. ตายเพราะมีอุปมาตกรรม

ตายเพราะหมดอายุ (อายุขยะ) คือ การแก่ตาย เมื่อมนุษย์เกิดขึ้น เจริญเติบโต ก็จะถึงซึ่งความตายอันเป็นธรรมชาติของสิ่งมีชีวิตทั้งหลาย

ตายเพราะหมดกรรม (กัมมขยะ) คือ การตายเพราะเจ็บป่วย หรืออำนาจกรรมที่ตกแต่งให้เกิดขึ้นหมดไป เมื่อมนุษย์เกิดมาและดำเนินชีวิตอยู่ย่อมประกอบกรรมทั้งดีและชั่ว ถ้ากรรมดีมากก็ทำให้ร่างกายและจิตใจเป็นสุข ถ้ากรรมชั่วมากก็ย่อมมีความทุกข์กาย ทุกข์ใจ ทำให้เจ็บป่วย ซึ่งถือว่าเป็นกรรมอย่างหนึ่งที่คือองศาใช้ เมื่อเจ็บป่วยทุกข์ทรมานจนถึงแก่ความตาย เรียกว่า กัมมขยะ

ตายเพราะหมดทั้งอายุและกรรม (อายุกับมชยะ) คือ การตายเพราะแก่ชรา และ โรคภัยเบียดเบียน ทั้งสองอย่างรวมกัน

ตายเพราะมีอุปมากรรม คือ การตายก่อนหมดอายุขัย การตายแบบนี้เกิดจากผลแห่งกรรมในอดีตมาตัดรอนหรือแทรกการกระทำในปัจจุบัน เป็นเหตุให้ถึงแก่ความตาย เช่น การฆ่าตัวตาย การตายด้วย อุบัติเหตุ การตายด้วยภัยจากผู้อื่น เป็นต้น การตายแบบนี้เกิดจากผลแห่งกรรมในอดีตมาตัดรอนหรือแทรกการกระทำในปัจจุบัน เป็นเหตุให้ถึงแก่ความตาย

ตามหลักพุทธปรัชญาถือว่าความตายมิใช่ความสิ้นสุดของชีวิตมนุษย์ และมีใช้การสิ้นสุดแห่งทุกข์ ความตายเป็นเพียงอริยาบถหนึ่งของชีวิต

๒. ความจริงของจิต

เรื่องจิตจัดว่ามาความสำคัญมาในพุทธปรัชญาเถรวาท เพราะพุทธปรัชญาเถรวาททั้งระบบมีความมุ่งหมายฝึกฝนอบรมจิตเพื่อให้บรรลุเป้าหมายสูงสุด คือ นิพพาน ในพระไตรปิฎกมีบันทึกที่แสดงความสำคัญของจิตไว้เป็นอันมาก เช่น ในสุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย เล่ม ๒๕ ข้อ ๒๐ ที่ว่า "เมื่อมีจิตไม่มั่นคง ไม่รู้พระสัทธรรม มีความเลื่อมใสเลือนลอย ปัญญาอ่อนไม่บริบูรณ์" "ใจกับใจ หรือไฟกับไฟ ฟังทำความพินาศให้แก่กัน ส่วนจิตที่ตั้งไว้ผิด ฟังทำให้เสียหายยิ่งกว่านั้น" "ผู้ใดจักสำรวจจิตที่ไปไกล เทียวไปดวงเดียว ไม่มีรูปร่าง มีดำ(คือกาย) ผู้นั้นจักพ้นจากเครื่องผูกของมารได้" หรือในสุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย เล่ม ๒๗ หน้า ๕๘ ที่ว่า "จิตที่เกื้อกูลที่อบรมบริบูรณ์ดีแล้ว เป็นจิตหาประมาณมิได้ กรรมใดที่ทำแล้วพอประมาณ กรรมนั้นจักไม่เหลือในจิตนั้น" เป็นต้น

ลักษณะของจิต

จิต คือ สิ่งที่ทำหน้าที่รับรู้อารมณ์ เสวยอารมณ์ กำหนดหมายอารมณ์ และคิดปรุงแต่งอารมณ์ หมายความว่า จิตเป็นถึงนามธรรม ซึ่งตามคำสอนของพระพุทธเจ้า นั้น จิตมีลักษณะเป็นวิธี เรียกว่า "วิธีจิต" มีด้วยกัน ๑๗ ดวง คือ

๑. จิตรักษากภ
๒. จิตรักษากภที่ล่วงเลยไปแล้ว
๓. จิตรักษากภไหวตัว

- ๔. จิตรักษภาพคัคคารมณเฑิม
- ๕. จิตคะเนิงหาอรมณทงทวารทัง ๕
- ๖. จิตรู้อารมณทงทวาร ๕
- ๗. จิตรับอรมณ
- ๘. จิตพิจารณาอรมณ
- ๙. จิตคัคตนิอรมณ
- ๑๐. จิตเสวยอรมณ (มี ๗ ดวงติดต่อกัน)
- ๑๑. จิตรักษภาพหน่วงอรมณของจิตเสวยอรมณ

รวมเป็นจิต ๑๗ ดวง จิตแต่ละดวงจะมี ๓ ขณะ คือ ขณะเกิดเรียกว่า "อุปปาทขณะ" ขณะที่ตั้งอยู่เรียกว่า "ฐิติขณะ" และขณะดับเรียกว่า "กัมภชขณะ"

จิตโดยปกติแบ่งออกเป็น ๘๘ ชนิด แต่ถ้ารวมจิตของพระอริยบุคคลด้วยก็เพิ่มเป็น ๑๒๑ ชนิด แบ่งเป็นหมวดใหญ่ ๆ ได้ ๔ หมวด คือ

- ๑. กามาวจรจิต คือ จิตที่วนเวียนอยู่ในกาม
- ๒. รูปาวจรจิต คือ จิตที่เข้าถึงรูปฌาน
- ๓. อรูปาวจรจิต คือ จิตที่เข้าถึงอรูปฌาน
- ๔. โลกุตตรจิต คือ จิตที่หลุดพ้นแล้ว

กามาวจรจิต คือ จิตที่วนเวียนอยู่ในกาม มี ๕๔ ชนิด คือ

- ๑) อกุศลจิต หรือ จิตชั่ว มี ๑๒ ชนิด คือ
 - (๑) จิตที่ยินดีทำความชั่วด้วยความเห็นผิด มีแรงงูงใจภายในตัวเอง
 - (๒) จิตที่ยินดีทำความชั่วด้วยความเห็นผิด มีเหตุงูงใจจากภายนอก
 - (๓) จิตที่ยินดีทำความชั่ว โดยไม่มีความเห็นผิด มีแรงงูงใจภายในตัวเอง
 - (๔) จิตที่ยินดีทำความชั่ว โดยไม่มีความเห็นผิด มีเหตุงูงใจจากภายนอก
 - (๕) จิตที่วางเฉย ทำความชั่วด้วยความเห็นผิด มีเหตุงูงใจภายในตัวเอง
 - (๖) จิตที่วางเฉย ทำความชั่วด้วยความเห็นผิด มีเหตุงูงใจจากภายนอก
 - (๗) จิตที่วางเฉยไม่มีความเห็นผิด ทำความชั่วโดยมีแรงงูงใจในตัวเอง
 - (๘) จิตที่วางเฉยไม่มีความเห็นผิด ทำความชั่วโดยเหตุงูงใจจากภายนอก

- (๘) จิตที่ยินร้าย มีความขัดเคือง ทำความชั่วโดยมีแรงงูใจภายในตัวเอง
- (๙) จิตที่ยินร้าย มีความขัดเคือง ทำความชั่วโดยเหตุงูใจจากภายนอก
- (๑๐) จิตที่วางเฉย มีความสงบ
- (๑๑) จิตที่วางเฉย มีความหุ้งข่าน

ข้อ (๑)-(๔) เป็นจิต โภก ข้อ (๕)-(๑๐) เป็นจิต โกรธ ข้อ (๑๑)-(๑๒) เป็นจิตหลง
 ๒) ภูคจิต หรือ จิตติ มี ๘ ชนิด คือ

- (๑) จิตที่ยินดีทำความดีด้วยความรู้ มีแรงงูใจภายในตัวเอง
- (๒) จิตที่ยินดีทำความดีด้วยความรู้ มีเหตุงูใจจากภายนอก
- (๓) จิตที่ยินดี ไม่มีความรู้ ทำความดีด้วยแรงงูใจภายในตัวเอง
- (๔) จิตที่ยินดี ไม่มีความรู้ ทำความดีด้วยเหตุงูใจจากภายนอก
- (๕) จิตที่วางเฉย มีความรู้ ทำความดีด้วยแรงงูใจภายในตัวเอง
- (๖) จิตที่วางเฉย มีความรู้ ทำความดีด้วยแรงงูใจจากภายนอก
- (๗) จิตที่วางเฉย ไม่มีความรู้ ทำความดีด้วยแรงงูใจภายในตัวเอง
- (๘) จิตที่วางเฉย ไม่มีความรู้ ทำความดีด้วยเหตุงูใจจากภายนอก

๓) วิบากจิต คือ จิตที่เป็นผลของความชั่วและความดี มี ๒๓ ชนิด แบ่งเป็น จิตที่เป็นผล
 ของความชั่ว ๗ จิตที่เป็นผลของความดีชนิดไม่มีเหตุ ๔ จิตที่เป็นผลของความดีชนิดมีเหตุ ๑๒ ดังนี้
 คือ

- (๑) จิตที่วางเฉย รับอารมณ์ไม่ชอบทางตา
- (๒) จิตที่วางเฉย รับอารมณ์ที่ไม่ชอบทางหู
- (๓) จิตที่วางเฉย รับอารมณ์ที่ไม่ชอบทางจมูก
- (๔) จิตที่วางเฉย รับอารมณ์ที่ไม่ชอบทางลิ้น
- (๕) จิตที่เป็นทุกข์ รับอารมณ์ที่ไม่ชอบทางกาย
- (๖) จิตที่วางเฉย รับอารมณ์ที่ไม่ชอบที่ผ่านเข้ามาทางทวาร ๕
- (๗) จิตที่วางเฉย พิจารณาอารมณ์ที่ไม่ชอบที่ผ่านเข้ามาทางทวาร ๕
- (๘) จิตที่วางเฉย รับอารมณ์ที่ชอบทางตา
- (๙) จิตที่วางเฉย รับอารมณ์ที่ชอบทางหู
- (๑๐) จิตที่วางเฉย รับอารมณ์ที่ชอบทางจมูก

- (๑๑) จิตที่วางเฉย รับอารมณ์ที่ชอบทางดิน
- (๑๒) จิตที่เป็นสุข รับอารมณ์ที่ชอบทางกาย
- (๑๓) จิตที่วางเฉย รับอารมณ์ที่ชอบที่ผ่านเข้ามาทางทวาร ๕
- (๑๔) จิตที่ยินดี พิจารณาอารมณ์ที่ชอบที่ผ่านเข้ามาทางทวาร ๕
- (๑๕) จิตที่วางเฉย พิจารณาอารมณ์ที่ผ่านเข้ามาทางทวาร ๕
- (๑๖) จิตที่ยินดี มีความรู้ มีแรงงูใจภายในตัวเอง
- (๑๗) จิตที่ยินดี มีความรู้ มีเหตุงูใจจากภายนอก
- (๑๘) จิตที่ยินดี ไม่มีความรู้ มีแรงงูใจภายในตัวเอง
- (๑๙) จิตที่ยินดี ไม่มีความรู้ มีเหตุงูใจจากภายนอก
- (๒๐) จิตที่วางเฉย มีความรู้ มีแรงงูใจภายในตัวเอง
- (๒๑) จิตที่วางเฉย มีความรู้ มีเหตุงูใจจากภายนอก
- (๒๒) จิตที่วางเฉย ไม่มีความรู้ มีแรงงูใจภายในตัวเอง
- (๒๓) จิตที่วางเฉย ไม่มีความรู้ มีเหตุงูใจจากภายนอก

ข้อ (๑)-(๑) เป็นวิบากจิตฝ่ายชั่ว ข้อ (๘)-(๑๕) เป็นวิบากจิตฝ่ายดีชนิดไม่มีเหตุ ข้อ(๑๖)-(๒๓) เป็นวิบากจิตฝ่ายดีชนิดมีเหตุ

๔) กิริยาจิต จิตที่ไม่ดีไม่ชั่ว ไม่เป็นผลของกรรมมี ๑๑ ชนิด แบ่งเป็น ไม่มีเหตุ ๓ มีเหตุ ๘ ดังนี้

- (๑) จิตที่วางเฉย คำนึงถึงอารมณ์ที่ผ่านเข้ามาทางทวาร ๕ ให้ผ่านไปเป็น วิดีจิต ไม่ให้ตกกังวล
- (๒) จิตที่วางเฉย คำนึงถึงอารมณ์ที่เข้าสู่มนทวาร ให้ผ่านไปเป็นวิดีจิต
- (๓) จิตที่โสมนัส ก่อให้เกิดความอึดอัด
- (๔) จิตที่ยินดี มีความรู้ มีแรงงูใจภายในตัวเอง
- (๕) จิตที่ยินดี มีความรู้ มีเหตุงูใจจากภายนอก
- (๖) จิตที่ยินดี ไม่มีความรู้ มีแรงงูใจภายในตัวเอง
- (๗) จิตที่ยินดี ไม่มีความรู้ มีเหตุงูใจจากภายนอก
- (๘) จิตที่วางเฉย มีความรู้ มีแรงงูใจภายในตัวเอง
- (๙) จิตที่วางเฉย มีความรู้ มีเหตุงูใจจากภายนอก

(๑๐) จิตที่วางเฉย ไม่มีความรู้ มีแรงหุงใจภายในตัวเอง

(๑๑) จิตที่วางเฉย ไม่มีความรู้ มีเหตุหุงใจจากภายนอก

อภุคตจิต ๑๒ กุศลจิต ๘ วิบากจิต ๒๓ กิริยาจิต ๑๑ รวมเป็นกามาวจรจิต ๕๔

รูปาวจรจิต คือ จิตที่เข้าถึงรูปฌาน ๑๕ แบ่งเป็นกุศลจิต ๕ วิบากจิต ๕ กิริยาจิต ๕ ดังนี้

๑) กุศลจิต ๕ คือ

(๑) ปฐมฌานกุศลจิต ประกอบด้วย วิตก วิจารณ์ ปิณี สุขและเอกัคคตา

(๒) ทุคตฌานกุศลจิต ประกอบด้วย วิจารณ์ ปิณี สุข และเอกัคคตา

(๓) ตติยฌานกุศลจิต ประกอบด้วย ปิณี สุข และเอกัคคตา

(๔) จตุตถฌานกุศลจิต ประกอบด้วย สุข และเอกัคคตา

(๕) ปัญจฌานกุศลจิต ประกอบด้วย อุเบกขา และเอกัคคตา

๒) วิบากจิต ๕ คือ

(๑) ปฐมฌานวิบากจิต

(๒) ทุคตฌานวิบากจิต

(๓) ตติยฌานวิบากจิต

(๔) จตุตถฌานวิบากจิต

(๕) ปัญจฌานวิบากจิต

๓) กิริยาจิต ๕ คือ

(๑) ปฐมฌานกิริยาจิต

(๒) ทุคตฌานกิริยาจิต

(๓) ตติยฌานกิริยาจิต

(๔) จตุตถฌานกิริยาจิต

(๕) ปัญจฌานกิริยาจิต

อรุปาวจรจิต คือ จิตที่เข้าถึงอรุฌาน ๑๒ แบ่งเป็นกุศลจิต ๔ วิบากจิต ๔ กิริยาจิต ๔ ดังนี้

๑) กุศลจิต ๔ คือ

(๑) อากาสนัญญาตนกุศลจิต

- (๒) วิญญาณัญจนายตนกุศลจิต
- (๓) อากิญจัญญายตนกุศลจิต
- (๔) เนวสัญญานาสัญญายตนกุศลจิต

๒) วิบากจิต ๔ คือ

- (๑) อากาธานัญจนายตนวิบากจิต
- (๒) วิญญาณัญจนายตนวิบากจิต
- (๓) อากิญจัญญายตนวิบากจิต
- (๔) เนวสัญญานาสัญญายตนวิบากจิต

๓) กิริยาจิต ๔ คือ

- (๑) อากาธานัญจนายตนกิริยาจิต
- (๒) วิญญาณัญจนายตนกิริยาจิต
- (๓) อากิญจัญญายตนกิริยาจิต
- (๔) เนวสัญญานาสัญญายตนกิริยาจิต

โธภูตรจิต คือจิตที่หลุดพ้นแล้ว ๔ แบ่งเป็นกุศลจิต ๔ วิบากจิต ๔ ดังนี้

๑) กุศลจิต ๔ คือ

- (๑) โสคาปัตติมรรคจิต
- (๒) สกทาคามิมรรคจิต
- (๓) อนาคามิมรรคจิต
- (๔) อรหัตมรรคจิต

๒) วิบากจิต ๔ คือ

- (๑) โสคาปัตติผลจิต
- (๒) สกทาคามีผลจิต
- (๓) อนาคามีผลจิต
- (๔) อรหัตผลจิต

รวมกามาวจรจิต ๕๔ รูปาวจรจิต ๑๕ อรูปาวจรจิต ๑๒ โลกุตระจิต ๘ เป็น ๘๙ ถ้าขยาย
โลกุตระจิตให้ละเอียด คือ โลกุตระจิต ๘ เป็นไปในอนาน ๕ รวมเป็นโลกุตระจิต ๔๐ เมื่อรวมกับ
กามาวจรจิต รูปาวจรจิต และอรูปาวจรจิต เป็น ๑๒๑

เจตสิก สิ่งที่มีความเกิด ความดับ อารมณ์ และที่ตั้งเป็นอันเดียวกับจิต เรียกว่า "เจตสิก"
จำแนกเป็น ๓ หมวด คือ อัญญาสมาณาเจตสิก ๑๓ อภุคตเจตสิก ๑๔ โสภณเจตสิก ๒๕ รวมเป็น ๕๒
ชนิด ดังนี้

๑) อัญญาสมาณาเจตสิก คือ เจตสิกที่มีแก่จิตทั้งปวงมี ๑๓ ชนิด

- (๑) ศัสตะ คือสิ่งที่ทำให้อารมณ์กระทบจิตทางทวาร ๖
- (๒) เวทนา คือสิ่งที่ทำให้จิตเสวยอารมณ์
- (๓) ตัญญา คือสิ่งที่ทำให้จิตหมายรู้อารมณ์
- (๔) เจตนา คือสิ่งที่ชักนำจิต
- (๕) เขกัคคตา คือสิ่งที่ประคองจิตให้มีอารมณ์เป็นหนึ่ง
- (๖) ชีวิตินทรีย์ คือสิ่งที่หล่อเลี้ยงจิตและเจตสิกอื่นๆ ให้เป็นไปได้
- (๗) มนสิการ คือสิ่งที่เหมี่ยวจิตไว้ในอารมณ์
- (๘) วิตก คือสิ่งที่ทำให้จิตตรึงอารมณ์
- (๙) วิจาร คือสิ่งที่ทำให้จิตพิจารณาอารมณ์
- (๑๐) อธิโมกษ์ คือสิ่งที่ทำให้จิตตั้งมั่นในอารมณ์
- (๑๑) วิริยะ คือสิ่งที่อุดหนุนจิตไม่ให้ย่อท้อ
- (๑๒) ปีติ คือสิ่งที่ทำให้กายและจิตอิ่ม
- (๑๓) ฉันทะ คือสิ่งที่ทำให้จิตปรารถนาอารมณ์

๒) อภุคตเจตสิก คือ เจตสิกฝ่ายชั่วมี ๑๔ ชนิด

- (๑) โมหะ คือสิ่งที่ทำให้จิตหลงในอารมณ์
- (๒) อหิริกะ คือสิ่งที่ทำให้จิตไม่เกลียดความชั่ว
- (๓) อนิน্দคัปปะะ คือสิ่งที่ทำให้จิตไม่กลัวผลของความชั่ว
- (๔) อุกฤษณะ คือสิ่งที่ทำให้จิตฟุ้งซ่าน
- (๕) โลกะ คือสิ่งที่ทำให้จิตข้องอยู่ในอารมณ์

- (บ) ทิฏฐิ คือสิ่งที่ทำให้จิตหลงผิด
- (ค) มานะ คือสิ่งที่ยกจิตให้สูงขึ้น
- (ด) โทสะ คือ สิ่งที่ทำให้จิตขัดเคือง
- (ธ) อิตถา คือ สิ่งที่ทำให้จิตชิงชัง
- (๑๐) มัจฉริยะ คือสิ่งที่ทำให้จิตหวงแหน
- (๑๑) กุกกุจะ คือสิ่งที่ทำให้จิตเศร้าเพราะทำความชั่ว
- (๑๒) ถีนะ คือสิ่งที่ทำให้จิตหดหู่
- (๑๓) มितทธะ คือสิ่งที่ทำให้จิตง่วงเหงา
- (๑๔) วิจิกิจฉา คือสิ่งที่ทำให้จิตเคลือบแคลง

๓) ไตรภณเจตสิก คือ เจตสิกฝ่ายดีมี ๒๕ ชนิด

- (๑) สัทธา คือสิ่งที่ทำให้จิตเชื่อกรรมและผลของกรรม
- (๒) สติ คือสิ่งที่ทำให้จิตระลึกได้
- (๓) หิริ คือสิ่งที่ทำให้จิตเกลียดความชั่ว
- (๔) โอคคัปปะ คือสิ่งที่ทำให้จิตกลัวผลของความชั่ว
- (๕) อโลภะ คือสิ่งที่ทำให้จิตไม่ข้องอยากอยู่ในอารมณ์
- (๖) อโทสะ คือสิ่งที่ทำให้จิตไม่ขัดเคือง
- (๗) ศรัทธมัมมัตตา คือสิ่งที่ทำให้จิตวางเฉยในสัตว์และสังขาร
- (๘) กายปัตตัตถิ คือสิ่งที่ทำให้เวทนา สัญญา สังขาร สงบระงับ
- (๙) จิตปัตตัตถิ คือสิ่งที่ทำให้จิตสงบระงับ
- (๑๐) กายลหุตา คือสิ่งที่ทำให้เวทนา สัญญา สังขาร เบา
- (๑๑) จิตลหุตา คือสิ่งที่ทำให้จิตเบา
- (๑๒) กายมูทุตา คือสิ่งที่ทำให้เวทนา สัญญา สังขาร อ่อน
- (๑๓) จิตมูทุตา คือสิ่งที่ทำให้จิตอ่อน
- (๑๔) กายกัมมัณฺญตา คือสิ่งที่ทำให้เวทนา สัญญา สังขารควรแก่งาน
- (๑๕) จิตกัมมัณฺญตา คือสิ่งที่ทำให้จิตควรแก่งาน
- (๑๖) กายปาญญตา คือ สิ่งที่ทำให้เวทนา สัญญา สังขาร ครอบงำแล้ว
ชำนาญ

- (๑๗) จิตปาคุญญา คือสิ่งที่ทำให้จิตต้องแก่ตัวช้านาน
- (๑๘) กายชุกคา คือสิ่งที่ทำให้เวทนา สัญญา สังขารตรง
- (๑๙) จิตชุกคา คือสิ่งที่ทำให้จิตตรง
- (๒๐) สัมมาวาจา คือเจตนาที่ทำให้พูดชอบ
- (๒๑) สัมมากัมมันตะ คือเจตนาที่ทำให้ทำชอบ
- (๒๒) สัมมาอาชีวะ คือเจตนาที่ทำให้เลี้ยงชีวิตชอบ
- (๒๓) กรุณา คือสิ่งที่ทำให้จิตคิดจะเปลื้องสัตว์ให้พ้นทุกข์
- (๒๔) มุทิตา คือสิ่งที่ทำให้จิตบันเทิงในสมบัติที่ผู้อื่นได้
- (๒๕) ปัญญินทรีย์ คือสิ่งที่ทำให้จิตรู้จักด้วยอำนาจอนิจจลักษณะ

จิตเป็นสิ่งที่สำคัญที่สุดสำหรับมนุษย์ เพราะจิตทำหน้าที่ในการรับรู้สิ่งต่างๆ เป็นตัวคิด เป็นผู้สั่งให้ร่างกายเกิดการกระทำ จนกระทั่งกล่าวได้ว่าการกระทำทั้งหมดของมนุษย์เป็นไปเพื่อตอบสนองความต้องการของจิต ดังพุทธภาษิตที่ว่า “โลกถูกจินาไป ถูกจิตชักไป สัตว์ทั้งปวงไป สู่อำนาจแห่งจิตอย่างเดียว”

ถึงแม้ว่าพุทธปรัชญาเถรวาทจะให้ความสำคัญกับจิตเป็นอย่างมาก รวมทั้งให้ความสำคัญกับรูปและถือว่าทั้งรูปและจิตมีสถานะเป็นอนิจจตาเหมือนกัน แต่ก็ได้หมายความว่าพุทธปรัชญาจะยอมรับความคิดแบบทวินิยม(Dualism) หรือเอกนิยม(Monism) รวมทั้งจิตสมบูรณ์(Absolute mind) แต่พุทธปรัชญาจะถือหลักมัชฌิมาปฏิปทา(Middle path) เน้นการบรรลุนิพพานของจิตที่ต้องอาศัยความสัมพันธ์กับรูปอย่างกลมกลืน

๓. ความจริงของพระเจ้า

ความเชื่อเกี่ยวกับการมีอยู่ของสิ่งที่มีอำนาจมากกว่ามนุษย์ หรืออำนาจที่มองไม่เห็น เช่น พระเจ้า หรือเทพเจ้าต่าง ๆ เป็นสิ่งที่มนุษย์สงสัยว่ามีจริงหรือไม่ จึงก่อให้เกิดการศึกษาในเรื่องนี้ โดยเฉพาะ เรียกว่า ปรัชญาเทวะ หรือทางศาสนาเรียกว่า “เทววิทยา”

๓.๑ ความมีอยู่ของพระเจ้าหรือเทพเจ้า

พระพุทธเจ้าได้ตรัสเรื่องเทพเจ้าไว้หลายส่วนด้วยกัน เช่น เมื่อครั้งกำเนิดโลกที่บันทึกลงในพระไตรปิฎกฉบับหลวง เล่ม ๑๑ หน้า ๙๖ ว่า “เมื่อโลกกำลังพินาศอยู่ โดยมากเหล่าสัตว์ย่อม

เกิดในชั้นอากาศพรหม สัตว์เหล่านั้นได้สำเร็จทางใจ มีปิตเป็นอาหาร มีรัศมีข่านออกจากกาย
ตนเอง ตัญจรไปได้ในอากาศ อยู่ในวิมานอันงาม สถิตอยู่ในภพนั้นสิ้นกาลอึดยาว..."

ต่อมาเมื่อเกิดจันทรคติที่มีกลิ่นหอม อากาศพรหมผู้หนึ่งได้ทดลองชิมจันทรคตินั้น แล้วรู้ว่า
อร่อย ผู้อื่นจึงทำตามบ้าง ครั้นเหล่านั้นอากาศพรหมได้รับประทานจันทรคติเข้าไปทำให้แสงสว่าง
ที่มีในตนเองหายไป และฉิวพรรณหายขึ้น เมื่อรับประทานเข้าไปแล้วจึงต้องมีการระยายออก
ทำให้เกิดทวารทั้ง ๘ คือ คา ๒ พุ ๒ จมูก ๒ ปาก ๑ ทวารหนัก ๑ ทวารเบา ๑

ต่อมาได้เริ่มมีการอุถูกเหยียดหยามกันเรื่องฉิวพรรณและจันทรคติได้หายไป เริ่มเกิดสะเก็ด
ดิน เถาไม้ ข้าวสาทิ เกิดเพศชายและหญิง เกิดการสมสู่ระหว่างชายกับหญิง จึงได้มีการปลูกสร้าง
บ้านเรือนเพื่อปกปิดการเสพกาม จึงเกิดครอบครัวและมนุษย์ขึ้น*

จากข้อความข้างต้นเห็นได้ว่า พระเจ้าหรือเทพเจ้านั้นมีอยู่จริง อีกทั้งมีอยู่เป็นจำนวนมาก
ที่สำคัญคือเทพเจ้านั้นสามารถที่จะเกิดเป็นมนุษย์รวมทั้งสัตว์เหล่าอื่น เช่น สัตว์เครื่องจัน สัตว์นรก
ฯลฯ เช่นเดียวกับที่มนุษย์ก็สามารถเป็นพระเจ้าหรือเทพเจ้ารวมทั้งสัตว์เหล่าอื่น ๆ ได้ นอกจากนี้
พระเจ้าหรือเทพเจ้านั้นต่างมีอายุขัย มีการเกิด* การตาย ดังนั้นพระเจ้าหรือเทพเจ้าจึงมิใช่ผู้ยิ่งใหญ่
สูงสุด เป็นเพียงสัตว์ประเภทหนึ่งเท่านั้น ซึ่งมีความเป็นไปตามกรรม เหมือนกับสัตว์เหล่าอื่น ๆ
พระพุทธเจ้าจึงมิได้ยกย่องว่าเป็นผู้ยิ่งใหญ่ แต่ยกย่องว่าเป็นผู้ที่ประกอบไปด้วยความดีที่กระทำไว้

* ต่อจากนั้นการกำเนิดมนุษย์ได้เปลี่ยนแปลงไป คือ ได้ถือกำเนิดจากปิตามารดา โดยอาศัยส่วนประกอบ ๓
ประการ ดังนี้

- ๑. ปิตามารดาอยู่ร่วมกัน
- ๒. มารดามีระดู (อยู่ในวัย)
- ๓. วิญญาณมาปฏิสนธิ

* การเกิดของสรรพสัตว์นั้นใน ที.ปา. ๑๑/๒๖๓/๒๒๒ และ ม.ญ. ๑๒/๑๖๗/๑๑๗ กล่าวไว้ว่า มี ๔ ประเภท คือ

- ๑. ชันทระกำเนิด กำเนิดของสัตว์ที่เกิดในไข่
- ๒. รลาทุระกำเนิด กำเนิดของสัตว์ที่เกิดในครรภ์
- ๓. สังเสทระกำเนิด กำเนิดของสัตว์ที่เกิดในแก้วโคล
- ๔. โยปปาติกะกำเนิด กำเนิดของสัตว์ที่เกิดผุดขึ้น

๓.๒ ประเภทของเทพเจ้า

พระเจ้าหรือเทพเจ้านั้นโดยมากจะเรียกต่างกันออกไป เช่น ถ้าเป็นชายจะเรียกว่า "เทพ" ถ้าเป็นหญิงจะเรียกว่า "เทพี" บางครั้งเรียกรวมว่า เทพ หรือ เทวดา ซึ่งแบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ สมมติเทพ อุปปัติเทพ และวิสุทธิเทพ

สมมติเทพ คือ เทพโดยสมมติหรือโดยการยกย่อง เช่น พระมหากษัตริย์ พระราชินี พระราชโอรส-ธิดา ซึ่งได้รับการยกย่องเป็นพิเศษ คล้ายเทพเจ้าและเป็นที่ยอมรับของมนุษย์

อุปปัติเทพ คือ เทพโดยกำเนิด หรือเทพจริง ๆ ที่เกิดขึ้นเหมือนสิ่งมีชีวิตอื่น ๆ * มีดังนี้

๑. พระพรหม (อรูปพรหม) ไม่มีรูปร่างปรากฏ มีแต่จิตและเจตสิก
๒. พระพรหม (รูปพรหม) มีรูปร่างและจิตใจ แต่ไม่มีเพศ
๓. เทวดาที่อยู่บนสวรรค์

๑) สวรรค์ชั้นจาตุรมหาราชิกา มีท้าวมหาราช ๔ องค์ คือ

- ท้าวธตรฐ มีคนธรรพ์เป็นบริวาร
- ท้าววิรูปักษ์ มีมือธรรพ์เป็นบริวาร
- ท้าววิรูปักษ์ มีนาคเป็นบริวาร
- ท้าวกุเวร มียักษ์เป็นบริวารและเทวดาอื่น ๆ

๒) สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ มีท้าวเวปจิตติ ท้าวสักกเทวราช หรือ พระอินทร์แลเทวดาอื่น ๆ

๓) สวรรค์ชั้นยามา มีท้าวสยามและเทวดาอื่น ๆ

๔) สวรรค์ชั้นดุสิต มีท้าวสันดุสิตและเป็นที่อยู่ของพระโพธิสัตว์ รวมทั้งพุทธบิดา พุทธมารดาและเทวดาอื่น ๆ

๕) สวรรค์ชั้นนิมมานรดี มีท้าวสุเนิมิต และเทวดาอื่น ๆ

๖) สวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวัตติ มีท้าวปรนิมมิตวสวัตติและเทวดาอื่น ๆ

๔. เทวดาที่อยู่ระหว่างสวรรค์กับโลกมนุษย์

- ๑) อากาศัญญเทวดา คือ เทวดาที่สิงสถิตในอากาศทั่ว ๆ ไป
- ๒) รุกขเทวดา คือ เทวดาที่สิงสถิตอยู่ตามต้นไม้

* ยานเพิ่มเติมได้จากพระไตรปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค ๑๐/๒๑๕-๒๔๖/๒๒๕-๒๔๕

๓) ภูมมเทวดา คือ เทวดาจำพวกที่สิงสถิตอยู่ตามพื้นดิน หรือภูเขา

๕. เทวดาที่อยู่ระหว่างนรกกับโลกมนุษย์ เช่น นาคราช ฯลฯ

๖. อสูร มีอยู่เป็นจำนวนมาก เจ้าแห่งอสูรทั้งหมด คือ พระราหู

เหล่าเทพในลำดับที่ ๓-๕ และอสูร ยังเป็นผู้ที่แสพกาม มีความรัก อารมณ์และความรู้สึกต่าง ๆ เช่นเดียวกับมนุษย์ ที่สำคัญคือทั้งสมมติเทพและอุปปีดคติเทพนั้นยังมีการเกิดใหม่อยู่เสมอ

วิสุทธิเทพ เทพโคขบริสุทธิ คือ ผู้มีความบริสุทธิ์ทั้งกาย วาจาและใจ ได้แก่ พระพุทธเจ้า พระอรหันต์ ซึ่งจัดเป็นเทพชั้นสูงสุด เป็นผู้ไม่ต้องกลับมาเกิดอีก

กล่าวได้ว่าพุทธปรัชญานั้นยอมรับความมีอยู่ของพระเจ้าหรือเทวดา แต่มิได้ให้ความสำคัญหรือ ยกย่องถึงความยิ่งใหญ่ ในฐานะที่เป็นผู้สร้างโลก กำหนดโลก หรือผู้ทำลายโลก แต่ยอมรับว่ามีอยู่เป็นเพียงให้รู้ว่าสิ่งเหล่านี้มีอยู่ และมีอยู่ในฐานะสัตว์ประเภทหนึ่งเท่านั้น หรืออาจกล่าวได้ในอีกแง่หนึ่งว่าพุทธปรัชญานั้นเป็นพหุเทวนิยม คือ ยอมรับว่ามีเทวดาอยู่เป็นจำนวนมาก รวมทั้งเป็นสากลเทวนิยม คือ เทวดาอยู่ทั้งเหนือโลก และอยู่ในโลก อยู่เหนือวิญญาณมนุษย์และอยู่ในวิญญาณมนุษย์

กิจกรรมเสนอแนะ

ให้นักศึกษาจัดกลุ่ม ๆ ละประมาณ ๕ คน ค้นคว้าและรายงานหน้าชั้นในหัวข้อต่อไปนี้
 กลุ่มที่ ๑ ศึกษาเรื่อง "ลักษณะของจิตและวิญญาณตามทัศนะของพุทธปรัชญาเปรียบเทียบกับจิตในทัศนะของนักจิตวิทยา และนักวิทยาศาสตร์"

กลุ่มที่ ๒ ศึกษาเรื่อง "เทวดาในพุทธปรัชญาเปรียบเทียบกับเทวดาในปรัชญาอินเดีย"

กลุ่มที่ ๓ ศึกษาเรื่อง "องค์ประกอบของมนุษย์ในทัศนะของพุทธปรัชญาและในทัศนะของแพทย์แผนปัจจุบัน"

คำถามท้ายบท

๑. มนุษย์เกิดขึ้นได้อย่างไร และมนุษย์มีองค์ประกอบอย่างไร
๒. จิตคืออะไร มีลักษณะอย่างไร และสำคัญอย่างไรต่อมนุษย์
๓. เทพเจ้า มีความสำคัญต่อมนุษย์หรือไม่ อย่างไร